

Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 6

ISIS

Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 6

Lektorálták: Kissné Bendefy Márta
Kovács Petronella
Menráth Péter
Nemes-Takách László
Sabján Tibor
T. Bruder Katalin
Torma László

Román fordítás: Dr. Hermann Gusztáv
Márton Krisztina
Bernáth Andrea
Angol fordítás: Simán Katalin
Német fordítás: Guttman Márta

Címlapterv: Biró Gábor

A borítón: A tímár céh zászlója (részlet)
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

© *Minden jog fenntartva*

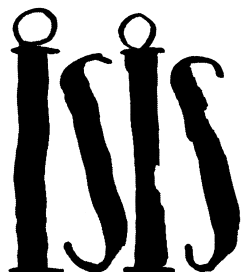
Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 6

Alapították:
Károlyi Zita
Kovács Petronella
2000

Felelős kiadó:
Zepeczaner Jenő

© Haáz Rezső Múzeum, 2007
Székelyudvarhely – 535600 RO, Kossuth u. 29.

ISBN 973-85956-6-5

Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 6

Szerkesztette:
Kovács Petronella

Haáz Rezső Múzeum
Székelyudvarhely, 2007

A konferencia és a kötet támogatói:

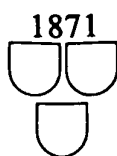
Illyés Közalapítvány

Oktatási és Kulturális Minisztérium

Magyar Nemzeti Múzeum

Magyar Képzőművészeti Egyetem

ICCROM Magyar Nemzeti Bizottsága

Haász Rezső Alapítvány

Hatodik székelyudvarhelyi továbbképző konferenciánkon magyarországi és németországi előadók mellett szépszámmal erdélyi restaurátorok is tartottak beszámolókat munkáikról. Kötetünkben elsősorban az ő tanulóiraikat közöljük, mivel szeretnénk képet adni az erdélyi, valamint a partiumi műtárgyállomány helyzetéről, és az annak védelmében folyó munkálatokról. Kiemelten fontosnak tartjuk a könyvtári-levéltári gyűjtemények, valamint az elnéptelenedő egyházközségek írott-nyomtatott dokumentumainak megmentéséért tett lépéseket, hiszen, elsősorban ez utóbbiakra, begyűjtésük, konzerválásuk és megfelelő elhelyezésük nélkül az enyészet várna. A megelőző konzerválás – a műtárgyak környezetének optimális kialakítása, ezáltal romlási folyamataik lassítása – világszerte előtérbe kerül, megelőzhetővé téve azt a versenyt, amit a restaurátorok vívnak az idővel és a gyűjteményekben felhalmozódott nagy mennyiségű kezeletlen vagy a rossz tárolási körülmények miatt károsodott tárgyak helyreállításával.

A megfelelő kiállítási és raktározási körülmények megteremtése törekvéseink ellenére azonban még hosszú időt igényel, és a restaurátor munkája azután sem válik feleslegessé. Öröndetes tehát, hogy a nagy múlttal rendelkező bukaresti és az újabbán Jászvárosban (Iasi) folyó festő-restaurátor képzés mellett Nagyszebenben a Lucian Blaga egyetem és az Astra Múzeum együttműködésében megindult a tárgyrestaurátorok egyetemen történő képzése.

Évkönyvünkben az első végzett évfolyam két hallgatójának diplomamunkáját tesszük közzé. A magyarországi és nemzetközi konferenciákon valamint a székelyudvarhelyi továbbképzések alkalmával született, több évtizede élő szakmai kapcsolatok eredményeképpen az egyik hallgató a munkája egy részét a Magyar Nemzeti Múzeum Műtárgyvédelmi Módszertani és Képzési Osztályán végezhetette. Diplomátárgya restaurálásának vezetésében az Astra Múzeum szakemberein túl a Magyar Képzőművészeti Egyetem és a MNM együttműködésében folyó tárgyrestaurátor képzés oktatói is részt vettek.

A restaurátorképzéshez kapcsolódóan, 2005. évi továbbképzésünk ideje alatt a Palló Imre Zeneművészeti Iskolában válogatást mutattunk be a MKE Restaurátorképző Intézet festő-, szobrász-, fa-bútor-, fém-ötvös, papír-bőr, textil-bőr és szilikát szakirányán diplomázott hallgatók, a MNM-ban évente megrendezésre kerülő, Megmentett Műkincsek című kiállításának anyagából.

Továbbképzésünk fontos része épített örökségünk megismerése, melynek keretében a „hepe-hupás vén Szilágy” műemlékeit tekintettük meg.

Közetünkkel szomorú kötelességünknek is eleget teszünk, búcsúzunk a konferencia egyik előadójától, NEMES KOVÁCS ERNŐ (Szilágyosmlyó, 1973 – Málta, 2007) faszobrász-restaurátor kollegánktól, aki igen fiatalon távozott közülünk.

Tartalomjegyzék

Szentkirályi Miklós	Munkácsy Mihály <i>Krisztus Pilátus előtt</i> című óriásképeinek restaurálása 9
Uwe Noldt	Fakárosító rovarok – monitorizálás, kezelési módok és eredményeik..... 20
Demeter István Miklós Zoltán	Egy jelentéktelen családi örökség közkinccsé válása – egy 19. század eleji székelykapu restaurálása 29
Emődi András	Könyv- és könyvtár-rehabilitáció a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyében 36
Benedek Éva Bíró Emese Barabás Kisanna	Elnéptelenedő egyházközségekből összegyűjtött könyv és levéltári anyag állománymegőrző munkálatai a marosvásárhelyi római katolikus Keresztelő Szent János Plébánián 40
Márton Krisztina	Egy 19. századi magyar népi kalendárium és egy román nyelvű, cirill betűs prognosztikon restaurálása 46
Bernáth Andrea	Egy pár eszkimó gyermekcsizma restaurálása 53
Kiss Hédy	A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött zászlók állapotfelmérése 63
	Rezumat..... 71
	Abstracts..... 82
	Erdélyi Magyar Restaurátorok Továbbképző Konferenciája – 2005. Székelyudvarhely A résztvevők címlistája 92
	A Haáz Rezső Múzeum kiadványai 96

Munkácsy Mihály *Krisztus Pilátus előtt* című óriásképeinek restaurálása

Szentkirályi Miklós

Tanulmányunkban az utóbbi évtizedben végzett egyik legtanulságosabb, legösszetettebb restaurálási feladatunkat ismertetjük. Tanulságos, mert hosszú munkánk során a 19. század végének magyar, és minden túlzás nélkül állítható, az európai festészet egyik fontos műalkotásának viszontagságos életútját is sikerült feltárni. Tudatosult bennünk, hogy a műalkotások nemcsak a természetes lebomlás miatt szenvednek károsodásokat, de használatuk során, szó szerint „elhasználódnak”! Történetük folyamán számtalan veszélynek vannak kitéve és sokszor csak a véletlennek köszönhetik, hogy fennmaradnak. Szerencsés esetben restaurátorhoz kerülnek, ahol már a mi felelősségünk, hogy megmentésükről gondoskodjunk, hogy további évtizedekig meghosszabbítsuk életüket, és hitelesen helyreállítsuk esztétikai értéküket.

Munkácsy Mihály 1881-ben készült el párizsi műtermében a mintegy negyven alakot számláló hatalmas festményével, mely az 1884-ben festett Golgotával együtt hatalmas diadalutat tett meg Európában (Párizs-Bécs-Budapest-Brüsszel-Amszterdam). A műalkotásokat 1886-ban hajóval Amerikába szállították, ahol New Yorkban az Old Tabernacle kiállításán látta és vásárolta meg John Wanamaker. A festmények kalandos utaztatásai ezzel még nem értek véget: az 1889-es Párizsi Világkiállításon sikerrel szerepeltek, elnyerve a kiállítás nagydíját, majd 1893-ban Chicagóban láthatta a nagyközönség az Amerika felfedezésének négyszázadik évfordulója alkalmából rendezett világkiállításon. Ezt követően féltve őrzött kincseit Wanamaker vidéki rezidenciáján, Lindenhurstban helyezte el. 1907-ben tűzvész pusztította el a házat. A két nagyméretű képet csak úgy tudták kimenteni az égő házból, hogy a tulajdonos utasítására kivágták keretükből és kitétték a hóra, és később

egy istállóban helyezték biztonságba. Az első nagy restaurálásukra – dublázás, a szélek kiegészítése – bizonyosan az ekkor szerzett sérülések miatt került sor.

Munkácsy Krisztus trilógiájának utoljára festett képe, az Ecce Homo az előző kettőhöz hasonlóan bejárta Európa nagyvárosait, Amerikát, végül a múzeumalapító Déri Frigyes birtokába jutott, aki 1930-ban Debrecen városára hagyományozta.

1911-ben a két képet Wanamaker átvitette a Philadelphiában felépült új nagyáruház képtárába, ahol hetvenhét éven keresztül a húsvéti vásárok idején közszemlére tették, amerikai szokás szerint műnyuszik és csokitojások társaságában.

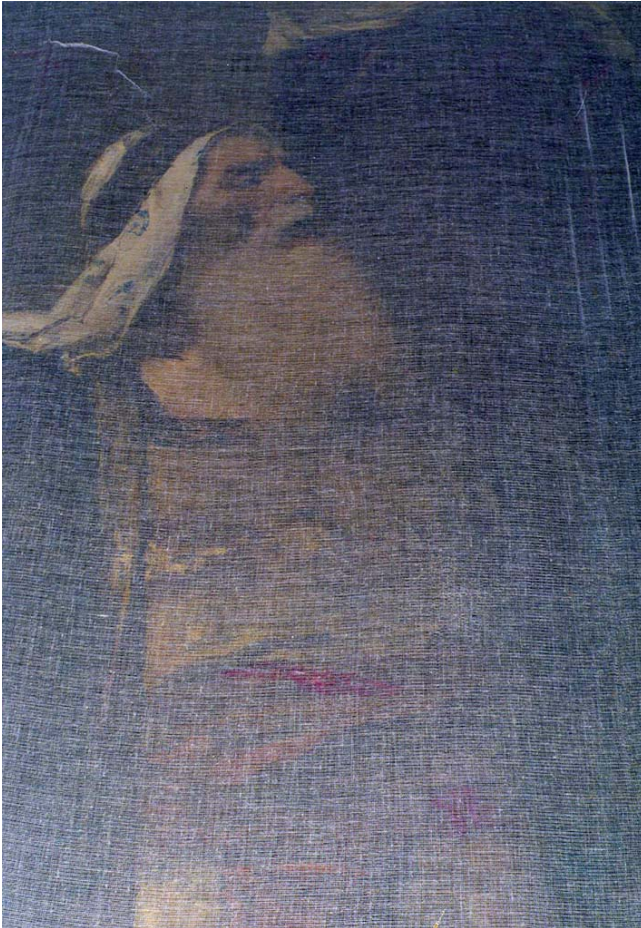
1987-ben eladták az üzletházat, és árverezték a Wanamaker gyűjteményt. A Sotheby's árverésén a Krisztus Pilátus előtt kikiáltási ára 15 000 dollár volt, a kalapács 60 000 dollárnál ütött le, és egy telefonon licitálósá lett a festmény. A Golgota kikiáltási ára szintén 15 000 dollár volt, azonban rövidebb licittel kelt el, 47 500 dollárért a 204-es tárcsát mutató férfi tulajdona lett. Ezzel a festmények útjai elváltak. Az Egyesült Államokban maradt a Golgota, Kanadába került a Krisztus Pilátus előtt.

Három év múlva a Golgotát új tulajdonosa Magyarországon helyezte letétbe közel másfél évig tartó restaurálása után 1993 nagypéntekén a Magyar Nemzeti Múzeumban mutatták be, majd az Ecce Homo mellé állították ki 1993 augusztusában.

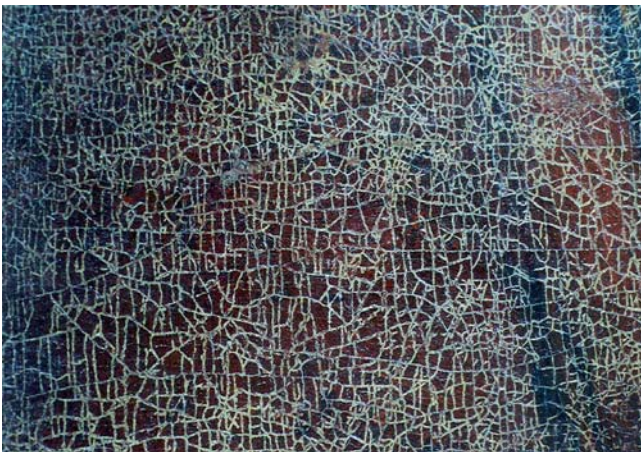
1995 februárjában regénybe illő nyomozás eredményeként, Kanadából a Krisztus Pilátus előtt is megérkezett Debrecenbe. A telefonon licitáló kanadai üzletember megtudva, hogy a festmény milyen híres, és egy nemzet számára többet jelent egy műalkotásnál, letétbe helyezte tulajdonát a Déri Múzeumba.

1. kép. Munkácsy Mihály: Krisztus Pilátus előtt című festménye feltekert állapotban érkezett Magyarországra.

2. kép. A gézzel leragasztott képfelület részlete.

3. kép. Az opálosodott lakkréteg repedései.

A Krisztus Pilátus előtt című festmény restaurálás előtti állapota

A képet gondosan csomagolták, és hogy a festékréteg a feltekerés miatt ne sérüljön, felületét gézzel ragasztották le. (1–2. kép) Ez felesleges óvintézkedésnek bizonyult, ugyanis annak ellenére, hogy a ragasztóanyag vízzel könnyen leoldható volt, komoly problémát jelentett, hogy nedves közeg hatására a lakkréteg „beütött”, kékfátyolosodott, és a számtalan mikro- és makro-repedés miatt opálosodott. (3. kép) Ez a jelenség a tisztítás-feltárás előtt elvégzett

4. kép. A felületbe nyomódott négyzetháló.

lakkregenerálással megszüntethető volt. A festmény az erősen elsárgult, igen vastag, jótékony hatású lakkrétegnek köszönhetően épnek tűnt. Az UV-lumineszcens és infravizsgálat eredménye már nem ilyen ép felületet rögzített, majd a kutatófeltárások is igazolták, hogy a Golgotához hasonlóan a számtalan szállítást, fel és letekerést, a tűzvész következményeit és a nem mindig sikeres restaurálási próbálkozásokat a kép igencsak megsínylette.

Tovább vizsgálva a festményt az alkalmazott anyagok és eljárások alapján megállapítottuk, hogy az első nagy restaurálás, a megcsonkított szélek kiegészítése és a dublizálás a Golgota javításával egy időben készülhetett. A Golgota restaurálása során tapasztalt, 40×40 cm-es, a kép felületébe nyomódott négyzetháló itt is határozottan megjelent, ugyanígy a számtalan hasadás és hiány javításainak nyoma. (4. kép) Mindezek alapján számolnunk kellett a korábban alkalmazott radikális tisztítási kísérlet következményeivel, illetve azzal, hogy a festmény nagy része átfestett.

A restaurátor csoport

A Déri Múzeum akkori igazgatója, Selmeczi László felkért, hogy szervezzük meg a monumentális, 417×636 cm-es festmény restaurálását. A munka jellegét figyelembe véve három csapatban dolgoztunk: a restaurálást ténylegesen végzők: Béres Erzsébet, Lente István és Szentkirályi Miklós festő-restaurátorművészek; a restauráláshoz szükséges vizsgálatokat végzők: Vadnai Erika festő-restaurátor művész, Kriston László fizikus, egyetemi adjunktus; valamint a munkafolyamatok dokumentálásával és a konzerválási feladatokkal megbízottak: Szilágyi Sándor, Hasznos Zoltán fotósok és ifj. Szilágyi Sándor konzervátor. A Déri Múzeum részéről Sz. Kürti Katalin nagy szakértelemmel igazított el bennünket a művészettörténeti kérdésekben, a múzeum munkatársai pedig segítettek és bíztattak ben-

5. kép. Adolf Braun felvétele a festményről, részlet, 1881.

nünket. Hathatós segítséget kaptunk továbbá a Magyar Restaurátorkamarát képviselő két szakértőtől: Petheő Károly és Boromisza Péter festő-restaurátorművészekről.

Közel két hónapos munkával elvégeztük a legszükségesebb konzerválási műveleteket, folyamatosan kiértékeltek a vizsgálati eredményeket és előkészítettük a festményt a teljes körű restaurálásra, mely további 4 hónap megfeszített munkát igényelt.

Az egykori dokumentumok tanulmányozása és a vizsgálatok kiértékelése

Mint minden restaurálásnál, ebben az esetben is nagyon fontos kérdés volt, hogy mennyire ismerhetjük meg az eredeti állapotot. Hogy ez irányban megnyugtató választ kapjunk, a kutatófeltárások, a megfigyelések és a rétegvizsgálatok eredményei alapján igyekeztünk meghatározni és elkülöníteni a természetes folyamatok, a rendeltetés, a véletlen és a későbbi beavatkozások okozta elváltozásokat.

Ugyanolyan fontosnak tartottuk az egykorú dokumentumok tanulmányozását. Alighogy elkészült Munkácsy a festménnyel, 1881-ben párizsi műtermében a legapróbb részleteket is lefényképezte Adolf Braun. (5–6. kép) A fotókat Munkácsyné húga 1928-ban a békéscsabai múzeumnak adományozta. E fotók voltak a leghitelesebb forrásaink a mű eredetiségének tanulmányozása szempontjából.

6. kép. Adolf Braun felvétele a festményről, részlet, 1881.

A két módszer nagyszerűen kiegészítette egymást, és magyarázatul szolgált bizonyos festéstechnikai megfigyelések során felvetődött problémákra.

Az első megfigyeléseink már jelezték az „aszfalt” jelenlétét, melyről a kortársa, Malonyai Dezső jegyezte fel, hogy Munkácsy a palettáját kezébe véve gyakran mondta: „Sok bitümmöt kentem szét ezen, de csak hadd szidják a bitümmömet, mi értettük egymást”¹.

Sokszor és sokan vitatták, kutatták az „aszfalt” rejtélyét. Ezért különös tekintettel voltunk a hatalmas festmény tisztításánál, hogy lokalizáljuk a bitumennel festett részeket, tanulmányozzuk a rétegfelépítéseket. Nem utolsósorban, hogy okoz vagy okozott-e elváltozásokat ez az anyag. Megfigyeléseink szerint valószínű igaz Munkácsy kijelentése, „mi értettük egymást”, ugyanis a világos és a fehér színeknél alkalmazott mélytűzű barna aláfestés nem vérzett át, nem ráncosította a felületet. De ugyanígy szinte változatlan frissességgel és stabilitással fennmaradtak a barna drukkerek, árnyékolások, melyek oly jellemzőek e festményre, hogy valósággal meghatározzák szín- és formavilágát.

A rétegvizsgálatok alapján megállapítottuk, hogy Munkácsy az egyes felületeket több, igen vékony rétegben alakította. Tehát öt-hat alkalommal tért vissza a felületre. A Krisztus-alak fehér ruhájából vett minta mikroszkópos

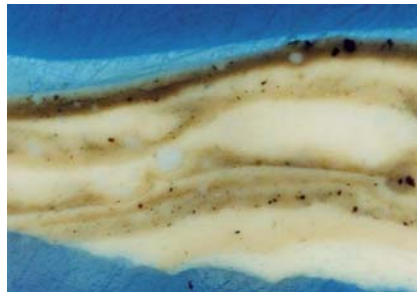
¹ Malonyai Dezső: Munkácsy Mihály élete és munkái, Bp. 1898

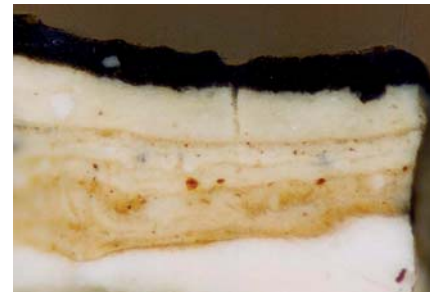
7. kép. A rétegvizsgálatokhoz vett minták jelölése.

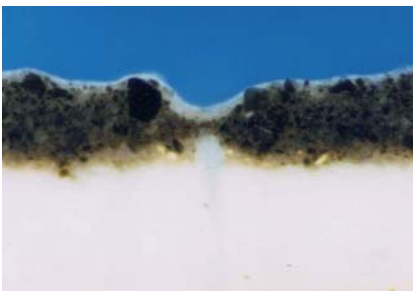
8. a. kép. Mikroszkópos felvétel (48x) a Krisztus alak ruhájának árnyékolt részéből tisztítás előtt vett F2 számú mintáról. A világos és sötétebb rész a felszínen keveredik, az ecsethúzás nyoma is látszik.

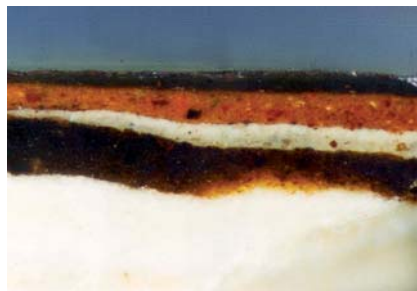
8. b. kép. Az F2-es minta keresztmetszet csiszolatának mikroszkópos felvétele (240x). A festékkeveredés a mélyebb rétegekben is felfedezhető: a rétegek egymásba folynak, mert még száradás előtt került rájuk a következő nedves réteg.

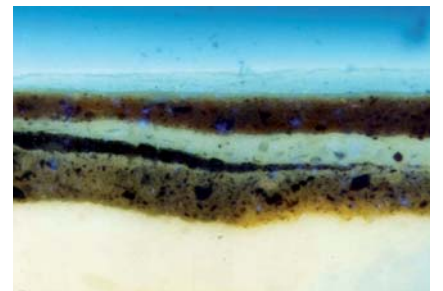
8. c. kép. A Krisztus alak ruhájából vett F5-ös minta mikroszkópos keresztmetszete (370x) Míg az alapozás általában két rétegű volt, itt a rétegek között egy harmadik is megtalálható, melynek érdekessége, hogy nem homogén.

8. d. kép. Az F5-ös minta keresztmetszetének részlete, lumineszcens felvétel (930x). A repedésbe befolyt lakkréteg és a vékony festékréteg később került a képre.

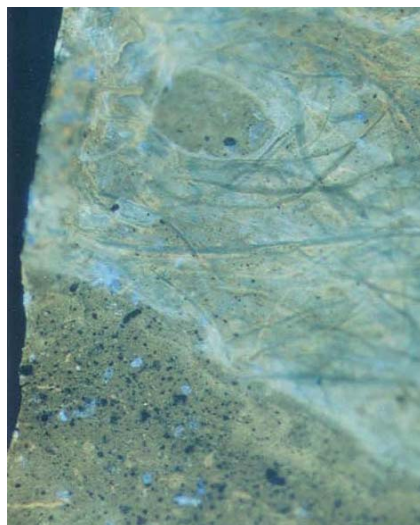
9. a. kép. A háttérből vett H5 minta mikroszkópos keresztmetszete (370x). A boltív narancsszínű ornamentikája. A narancsszínű réteg alatt a világos szín a minta kontúrja. A narancs fölötti sötét réteg lakk.

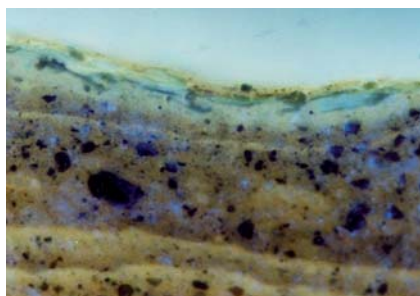
9. b. kép. A H5 minta keresztmetszet csiszolatának lumineszcens felvétele (450), amelyen legalább két különböző lakkréteget lehet megkülönböztetni.

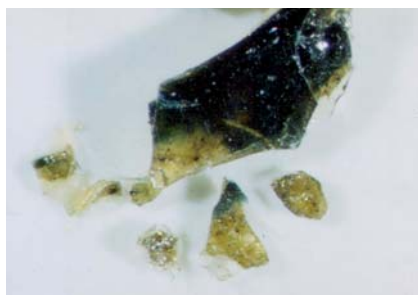
10. a. kép. A háttérből vett H10-es minta mikroszkópos felvétele (48x). A minta olyan részről származik, ahol korábbi restaurálás során a felület leragasztására alkalmazott papír erősen a felszínbe nyomódott. A papír felületén festék és lakkréteg is látható. A papírnak hosszú rostjai voltak.

10. b. kép. A H10-es minta lumineszcens felvétele (120x)

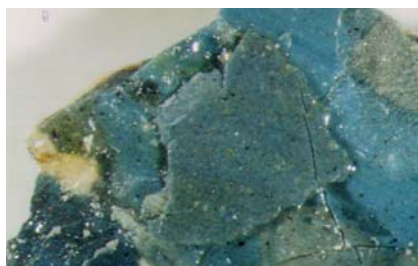
10. c. kép. A H10-es minta mikroszkópos keresztmetszete, lumineszcens felvétel (450x). A lakkréteg alatt a papír rostjainak metszete is látható. A festett felület felső rétege a meleg vasalás hatására benyomódott a papír rostjai közé.

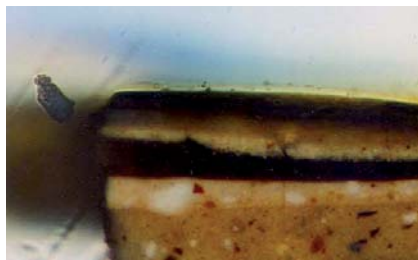
11. a. kép. A bal szélén álló fiatal férfi kék köpenyének sötétkék részéből tisztítás előtt vett, K2-es minta mikroszkópos felvétele 24(x). A mintán több lakkréteg, valamint sötétbarna lazúr látható.

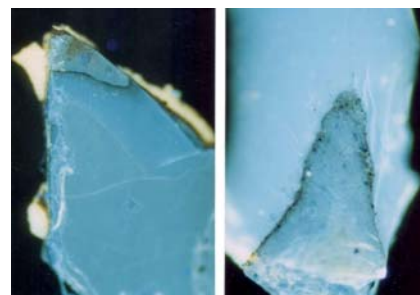
11. d. kép. A K2-es minta keresztmetszet csiszolatának mikroszkópos felvétele (370x). Többretegű lakkréteg, a lakkrétegek között lazúros rétegek.

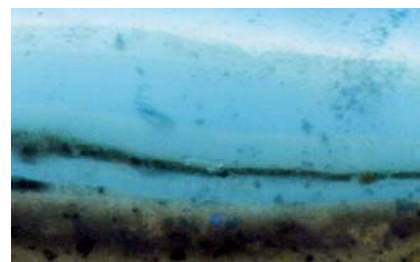
11. f. kép. A fiatal férfi köpenyének sötétkék részéből a lakk eltávolítása után vett K4-es minta mikroszkópos felvétele (48x). Két eltérő színű javítás is megkülönböztethető. A középkék réteg a felületén sötétebb foltokkal keveredik – ezek a nedves festés eredményei. Az eredeti kék szín két rétegből épül fel, az alsó szürkésebb színű, a felső élénkebb.

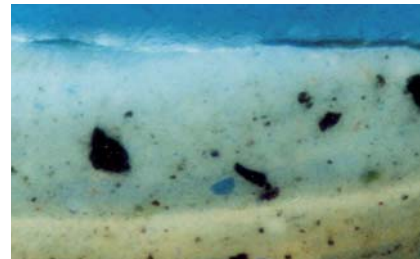
12. a. kép. A háttal álló sisakos katonának a nyakrészéből tisztítás előtt vett T5-ös minta mikroszkópos keresztmetszet csiszolata (185x). Az eredeti festék felett több lakkréteg és retus található. Röntgendiffrakciós vizsgálattal az ólomfehér $[Pb_3(CO_3)_2(OH)_2]$ azonosítható volt.

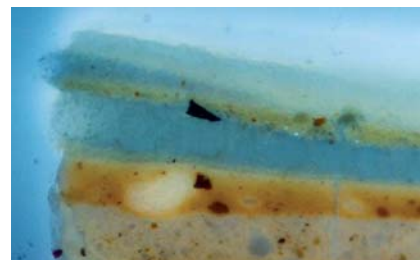
11. b-c. kép. A K2-es minta lumineszcens felvétele (120 ill. 240x) a lakkok között húzódo lazúros réteggel.

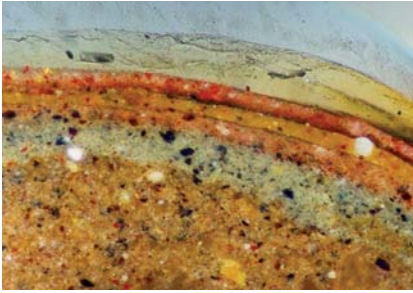
11. e. kép. A K2-es minta mikroszkópos keresztmetszet csiszolatának lumineszcens felvétele (450x). Legalább öt eltérő lakkréteg különböztethető meg. Az alsó két lakkréteg felett húzódo vékony festékréteg javítás nyoma. Az eredeti festékréteg vastagsága 0,02-0,08 mm között változik.

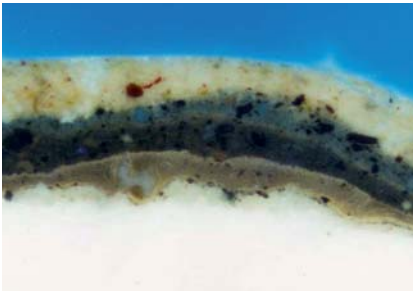
11. g. kép. A K4-es minta lumineszcens felvétele (450x). A sötétbarna alsó vékony réteg ezen a mintán is megtalálható. A festékréteg felett elvékonyodott lakkréteg látható. A legfelső vékony sötétkék réteg javítás, alatta lakkréteg van.

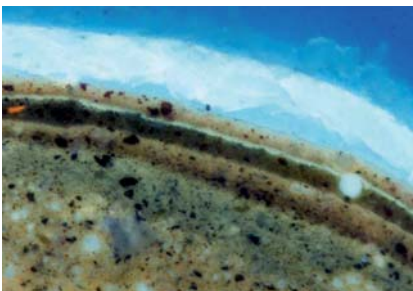
12. b. kép. A T5-ös minta keresztmetszet csiszolatának lumineszcens felvétele (450x). Legalább 4 (esetleg 5) eltérő lakkréteg különböztethető meg. A legkorábbi lakk, mely felett szennyeződé nyomok is láthatók, már csak nyomokban maradt meg.

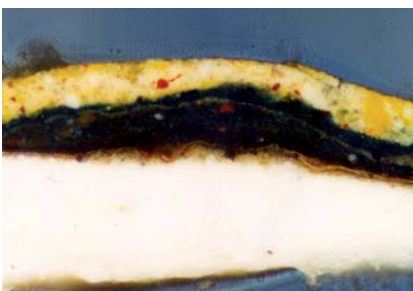
13. a. kép. A szőnyegrészből, a lakk eltávolítása előtt vett minta A3 mikroszkópos keresztmetszet csiszolata (370x). Röntgendiffrakciós vizsgálattal az ólomfehér $[Pb_3(CO_3)_2(OH)_2]$ azonosítható volt.

13. d. kép. Az A5-ös minta mikroszkópos keresztmetszet csiszolatának lumineszcens felvétele (450x). A felvételen a sötét rétegek jól elkülöníthetők.

13. b. kép. Az A3-as minta mikroszkópos keresztmetszetének lumineszcens felvétele (450x). A mintán több lakk és festékréteg különíthető el. A vörös rétegek közötti vékony világos réteg valószínűleg egy tisztán felvitt festőszer réteg.

13. c. kép. A szőnyegrészből, a lakk eltávolítása után vett A5-ös minta mikroszkópos keresztmetszet csiszolata (370x). A szőnyeg sárga mintázata kék alapon.

14. a. kép. Az építészeti háttér a felületébe nyomódott 40x40-es négyzethálóval.

14. b. kép. Az építészeti háttér restaurálás után.

15. a. kép. Kajafás főpap alakjának részlete, feltárás után.

15. b. kép. Kajafás főpap alakjának részlete retusálás után.

16. a. kép. Adolf Braun felvétele a festmény részletéről.

16. b. kép. A részlet feltárás előtt.

16. c. kép. A részlet feltárás után.

16. d. kép. A részlet retusálás után.

keresztmetszet-csiszolatán alul vékony sötétbarna réteg látható, majd egyre világosodó rétegek következnek. Megfigyelésünket Munkácsy kortársa, a szomszéd műteremben dolgozó Fritz von Uhde szemléletesen írja le: „Rendkívül termékenyítő volt látni, mily biztonsággal rakta a legvilágosabb fényeket a bitumen-aláfestésre, s mint festette aztán lassanként és világosan az egész alakot ... Szívvel lélekkel ott csüngött a munkáján. Az óriási vásznon igazi elemében volt. Az aláfestésnél valósággal kéjelgett a bitumenben: magából kikelve, tűzzel rohant a munkába. ... felgyűrt ingujjal, mint egy mázolólegény, tombolt ide-oda a képen, míg végül a türelmetlenségtől lebírvva, pusztá kézzel markolt a festékbe, és egyre szélesebb foltokban alakította a képet...”²

A bitumennel festett építészeti háttér feltárása után derült ki, hogy az igen kopottan maradt fenn, mely nagyrészt a festmény korábbi „megnyúzásának” és átfestésének tu-

lajdonítható. Ennek esztétikai helyreállítása volt a későbbiekben az egyik legnehezebb feladatunk. Munkácsynak is kritikus pontja volt e terület: „Az átkozott háttérrel bajlódok” írja egyik október eleji levelében.³ Többszörös rétegek, az ólomfehér színnel felrajzolt kontúrok gyakori átkomponálása, az architektúrák ide-oda költöztetése⁴ mutatja, hogy a művész maga is csak nehezen birkózott e területek megkomponálásával.

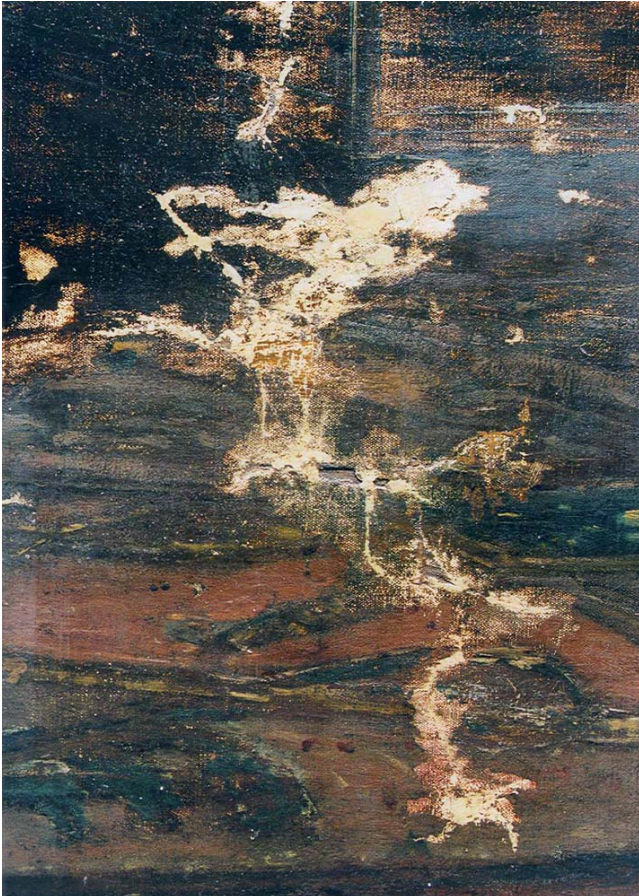
Felmérésünk során dokumentáltuk a Golgota⁵ helyreállítására kapcsán már ismertetett, a korábbi restaurátori ballépés következtében keletkezett sérüléseket: a festékrétegbe beleragadt védőpapír maradványokat, azt, hogy a vasalásakor teljesen tönkretették a festékrétegeket. Az e felületekből vett minták mikroszkópos rétegcsiszolata szemléletesen mutatja e maradandó károsodások jellegét. (7–13. kép)

² Uhde emlékezéseit Lyka Károly közli: Lyka Károly: Munkácsy Mihály, 1964. 16. o.

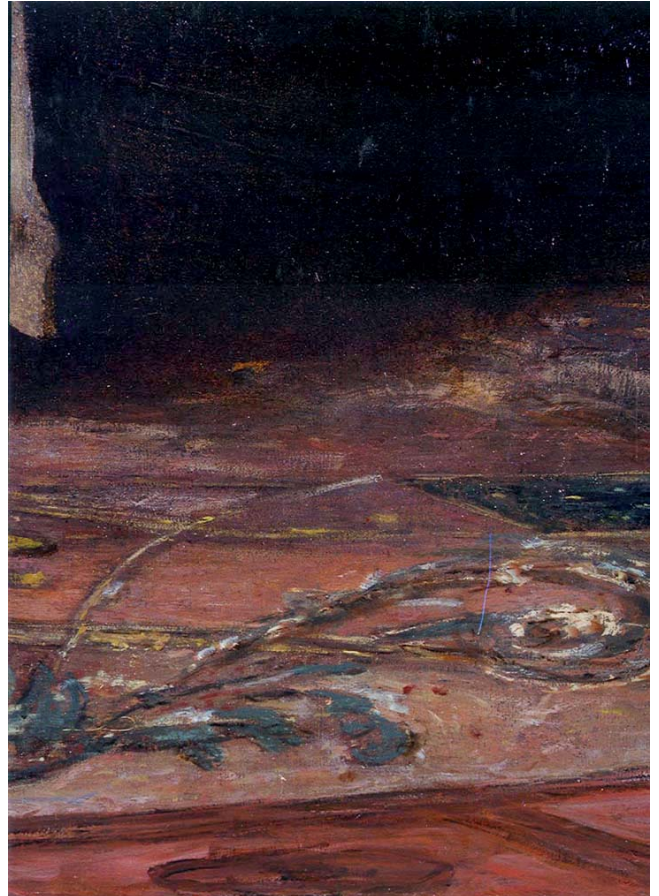
³ Munkácsy Mihály válogatott levelei Bp. 1952.

⁴ Pentimentók, saját kezű változtatások

⁵ Szentkirályi Miklós: Munkácsy Mihály Golgota c. festményének restaurálása. Műtárgyvédelem, 22. 1993. 79-97. o.

17. a-b. kép. A szőnyeg részlete retusálás előtt és után

A restaurálás koncepciója

Az előkészítő-munka során kiderült információk lehetővé tették, hogy elméletben rekonstruáljuk Munkácsy festéstechnikáját. Célul tűztük ki, hogy meghatározzuk és dokumentáljuk azt, ami az eredetiből fennmaradt. Koncepciónk lényege az volt, hogy a festményről eltávolítsunk minden nem egykorú réteget, annak érdekében, hogy az 1907-es tűzvészt követő állapotot tárjuk fel, bármilyen kóppott, sérült is az, mert ez áll legközelebb az eredeti Munkácsy képhez.

A vastag, többretegű lakkok, belefestések és átfestések eltávolítását vegyszeres úton végeztük, oldószerteszték útján megválasztott anyagokkal,⁶ amely a szokásosnál komplikáltabb feladat volt, tekintve, hogy az eredetit öt-hat különböző időben felhordott eltérő anyag fedte. A tisztítást követően a vártnál jobb állapot tárult elénk: kb. 60%, kis kopásoktól eltekintve kitűnő megtartású, 30% megkopott, 10%-erősen romos vagy elpusztult felület. Ennek az állapotnak a dokumentálását követően határoztuk meg az esztétikai helyreállítás mértékét.

A restaurálás

A hordozó megerősítése, a húzószélek konzerválása, a hatalmas méretű vászon mozgatása, biztonságos és ki-

méletes újrafeszítése, valamint a Déri Múzeumban történő végleges elhelyezése komoly előtanulmányt és tervezést igényelt.

A szakadások és deformálódások megerősítését új vászon felragasztásával végeztük,⁷ az 1938-as szélmege erősítés következtében keletkezett zsugorodásokat az első újrafeszítéskor részben korrigálni tudtuk. A képszelek újbóli megerősítését Beva 371-el impregnált vászoncsíkkal készítettük, melybe 5 cm-ként fűzőszemet erősítettünk. E helyeken történt a felfeszítés rögzítése 3×35 mm-es gyorsépítő facsavarral, a Golgotánál már bevált módszer szerint.

A vakkeretet tisztítottuk, fertőtlenítettük,⁸ a sarkokat átalakítottuk úgy, hogy ékagyakat képeztünk ki a megfelelő feszességet biztosító új villás ékekhez. A vászon felfeszítése és ékelése után a képet lelakkoztuk.⁹ (18–20. kép).

Számunkra ez a pillanat jelentette a legnagyobb élményt: mi voltunk azok a szerencsések, akik először láthatták azt a művet, melyet Munkácsy megfestett, amelyért Sedelmayer, Wanamaker és kortársai lelkendeztek, ami 1907-es tűzvészkor szinte elpusztult. Kiderült, hogy a romokban heverő festményt a kor szempontjai szerint „hozták helyre”, melynek eredménye a formákat imitáló teljes átfestés. Közel 100 évig ez volt látható, a szakem-

⁶ Az átfestések, lakkok eltávolítására elsősorban acetont és kevés dimetil-formamidot alkalmaztunk

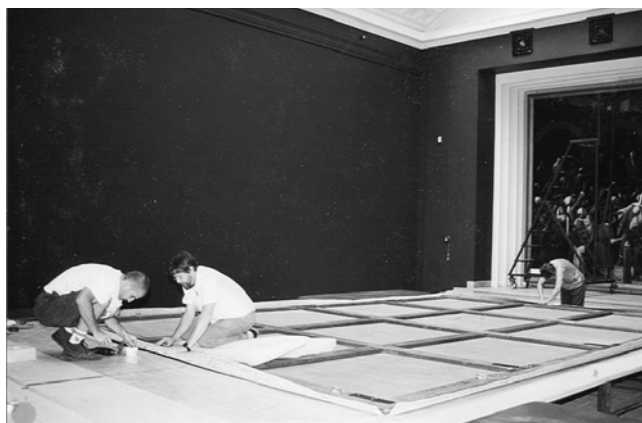
⁷ A vászon ragasztásához alkalmazott anyag: Beva 371, hőre lágyuló műgyanta

⁸ Fertőtlenítőszer: Volmanol

⁹ Az alkalmazott bevonat dammárlakk volt

18. kép. A festmény hengerről való letekerése a Déri Múzeum Munkácsy termében.

19. kép. A festmény vakkeretre feszítése a kiállító-teremben.

20. a-c. kép.
A vakkeretre feszítés lépései.

21. kép. A díszeretbe helyezett kép felállítása.

berek erről az állapotról írtak, ezt fényképezték. Ma már ismét Munkácsyt láthatja a közönség, a gondos és fegyelmezett retusálásnak is köszönhetően.

A retus módszerének megválasztása minden esetben az adott terület rongáltsági foka illetve értelmezhetősége szerint történt. A hiányok kezelésénél tartózkodó magatartást tanúsítottunk állandóan fejlesztve a képet, közelítve a fennmaradt eredetihez. Helyenként kizárólag semleges tónusú megkülönböztetett retust beilleszkedő retusálást is, illetve indokolt esetben, tehát a kompozíció értelmezhetősége szempontjából jelentős hiányoknál rekonstrukciót alkalmaztunk¹⁰ (14–17. kép). Ezen túl kerültünk minden tökéletesség illúzióját keltő kezelést, hogy ne essünk elődeink hibáiba.

Kapcsolat a közönséggel

Tekintettel a műalkotás felbecsülhetetlen eszmei értékére, Munkácsy festészetének feltétlen tiszteletére, munkánkat, egész folyamatában restaurátor-szakértők és muzeológusok közreműködését igényelve és elfogadva végeztük. Tevékenységünkről rendszeres ismertetőinknek köszönhetően több tucat újságcikk és TV-adás számolt be. Talán a legfontosabb megemlítenünk, hogy a Déri Múzeum szervezésében nyílt napok keretében többször láthatta Debrecen műértő közönsége restaurálás közben Munkácsy híres alkotását.

Átszállítás és felszerelés a Munkácsy-terembe

A festmény restaurálását Debrecenben a Múzeum utca 4. szám alatt, a volt Nemzeti Bank épületében végeztük. Befejezés után nem kis bravúrral történt az átszállítás a végleges helyére, de lássuk a szemtanú beszámolóját: „Nem erre képezték ki a kollégákat, de csak megbirkózunk a szokatlan feladattal. Örömmel jöttünk segíteni – mondja Rocskó Aladár tűzoltó őrnagy, miközben hét társát látja el instrukciókkal. A restaurált, feltekert kép, a Krisztus Pilátus előtt („talapzatával” együtt vagy hat mázsát nyom) már a levegőben úszik a múzeum első emeleti ablaka felé. Ugyanis a Kanadában készült aranyozott díszkerettel együtt 453×674 cm-es alkotást csak a tűzoltók emelő-be rendezései juttathatták »testvérei« mellé”.¹¹ (21–24. kép)

Szentkirályi Miklós
festőrestaurátor művész
Szépművészeti Múzeum
1146 Budapest, Dózsa György út 41.
Tel: +36-1-311-6478

22. kép. Munkácsy Mihály: Krisztus Pilátus előtt, 1881. A festmény restaurálás után.

¹⁰ Kötőanyaga Paraloid B72 2-4 %-os oldat

¹¹ Nagy Tünde: Még Munkácsy sem látta együtt, Hajdú-Bihari Napló, 1995. aug. 16.

23. kép. Munkácsy Mihály: Golgota, 1884.

24. kép. Munkácsy Mihály: Ecce Homo, 1896.

Fakárosító rovarok – monitorizálás, kezelési módok és eredményeik

Uwe Noldt

A fakárosító rovarok épületekben kifejtett hatását megfigyelő hosszútávú kutatások mindeközéig nemigen történtek. Az utóbbi években a hamburgi Institut für Holzbiologie und Holzschutz (BHF)¹ munkatársai a hamburgi egyetemmel² és más intézményekkel együttműködve több, elsősorban műemlékekre (szabadtéri múzeumok, templomok, malmok, várak), valamint múzeumi gyűjteményekre és raktárakra irányuló, a fakárosító rovarok monitorizálásával foglalkozó projektet végeztek. A monitorizálás – többek között a károsítók előfordulásának feltérképezése, megfigyelésük és populációik előfordulási sűrűségének felmérése – nemcsak új ismereteket eredményezett a rovarok biológiájának és ökológiájának területén, hanem új koncepció kidolgozását a rovarkárok csökkentésére. „Az integrált, átfogó károsító kezelés”³ keretében a megfigyelésen, a megelőző és a kezelési eljárások eredményességének nyomon követésén túl megtörtént a felelős személyek informálása, valamint a módszer bel- és külföldi- és szemináriumokon való ismertetése. A kutatások eredményeit az érintett intézmények döntéshozói, valamint a fafeldolgozó vállalatok és magánszemélyek egyaránt használhatják.

Az aktív rovarkárok felismerése a fából készült épületszerkezetek, kulturális és művészeti javak, valamint használati tárgyak megőrzésének első lépése. A károsodás – a keletkezett furatliszt, a friss kirepülő nyílások és a megtalált rovarok alapján történő – felismerése illetve meghatározása, akkreditált szakember közreműködése nélkül, a hozzáértés hiánya miatt, aránytalan intézkedésekhez – a faanyagvédőszer szakszerűtlen, olykor túlzott alkalmazásához, esetenként elegendő helyi kezelések helyett magas költségű teljes beavatkozások bevetéséhez – vezethet.

Az épületek és fából készült műtárgyak károsodásáról alkotott képet a károsodás jegyeinek felismerésén túl előzményeinek és okainak megállapítása, valamint mértékének meghatározása – egészíti ki. Az előbbieknél, kiterjedt, azonnali beavatkozást igénylő fertőzés esetén, mérlegelni lehet a vegyi- vagy hőkezelés alkalmazásának lehetőségét, illetve végső esetben a fedélszék lebontását, míg más esetben a több évig tartó monitorizálás – mint pl. a detmoldi Westfalai Szabadtéri Múzeumban 1999 óta több mint száz épületen és számos tárgyon végzett megfigyelés – a káro-

sodások mértékének rangsorolása, a kezelési módszerek megválasztása, valamint az épületek higiéniája tekintetében nagyon különböző eljárásokat eredményezhet.

A műemlékek több károsító tényezőnek vannak kitéve az évszázadok során: az emberi rombolásnak, a többszöri átépítésnek, a természeti csapásoknak, az anyagok pusztulásának és nem utolsósorban – a faelemek esetén – az élő szervezetek károsító hatásának. A biológiai károk döntő többsége épületkárokkra és építési hibákra vezethető vissza, ezek következménye a faanyag nedvesedése, majd a fakárosító gombák és/vagy rovarok megtelepedése. Az „átfogó károsító kezelés”, mely a mezőgazdaságban, az erdőgazdálkodásban és az élelmiszertermékek tárolása terén már régóta alkalmazott módszer, csupán az elmúlt években hódított fokozatosan teret a farontó élőlények által okozott károk kezelésében.⁴ Az eljárás a monitorizálással, a károsító, a károsodás módjának és kiterjedésének meghatározásával kezdődik. Ehhez általában a rovar legalább egy rajzási illetve életciklusának ideje szükséges. Második lépésként, különösen kiterjedt rovarkár felmérése esetén – az eljárások módját, minőségét és nem utolsósorban a költségét megfontolva – a kezelési módszerek számbavétele következik. Párhuzamosan, harmadik lépésként, mérlegelni kell a károsítók számára kedvező életkörülményeket kizáró, lehetséges építési, javítási és restaurálási beavatkozásokat/munkálatokat. Ilyenek például az épületek, fatárgyakat őrző raktárhelyiségek nedvesedésének csökkentése vagy megszüntetése, ezzel a fában levő lárvák fejlődéséhez optimálisan szükséges hő és nedvességtartalom elkerülése, a károsodásra alkalmas faanyagok alkalmazásának csökkentése, a biológiailag ellenállóbb faanyagok előnyben részesítése, valamint az építési hiányok kiküszöbölése.

A rovarkár ismertető jegyei és felmérése

A farontó rovarok

A tanulmányban ismertetésre kerülő rovarok majd mindegyike „kultúr utóda” egy erdészeti károsítóként ismert rovarnak, mely kiterjesztette életterét a lakó- és más épületekre, illetve az ember által megmunkált fatárgyakra. (1. tábla) Bár a természetes ellenség veszélye a védett helyiségekben jóval kisebb, mint a szabadban, a farontó rovaroknak itt is több ellensége van, pl. a szűfarkas/tarka

¹ Institut für Holzbiologie und Holzschutz der Bundesforschungsanstalt für Forst- und Holzwirtschaft (BFH), melynek a szerző is a munkatársa

² Universität Hamburg

³ Az angol nyelvű szakirodalomban: Integrated pest management

⁴ Többek között az Osnabruck-i Deutsche Bundesstiftung Umwelt két projektje által nyújtott anyagi támogatás segítségével

bogarak (Cleridae), a fürkészdarázsak (Ichneumonidae) valamint a mindenhol jelenlevő pókok (1. a–b. kép).

Szélességi fokunkon a házicincér /*Hylotrupes bajulus* (L.); HB/, a „halál órája“ kopogóbogár /*Xestobium rufovillosum* (DeGeer); XR/, a közönséges kopogóbogár /*Anobium punctatum* (DeGeer); AP/ valamint a dacos kopogóbogár /*Coelostethus pertinax* (L.)/a legjelentősebb, a száraz faanyagot károsító rovarok. Ezek akár több évtizedig is kifejthetik hatásukat, nagyszámú populációik az épületszerkezeti elemek statikai teherbírását veszélyeztethetik, illetve a fából készült használati tárgyak, templomi berendezések vagy mezőgazdasági eszközök akár egész anyagának porlékonyosságát okozhatják. A teljesség kedvéért meg kell említenünk a másodlagosan nedvesedő faanyag esetében a szúormányosok (Cossoninae) csoportját is, valamint az utóbbi években egyre gyakrabban előforduló fakárosító hangyákat, melyek befészkelik magukat a fába. Szabályt erősítő kivételként előfordulnak – különösen kortárs épületekben – az import szíjácsbogarak (Lyctidae), különösen a barna szíjácsbogár /*Lyctus brunneus* (Stephens)/. (1. tábla)

A károsodások

A házicincér a tülevelűek szíjácsát fogyasztó cincérféle. A foltos kopogóbogár (népiesen a „halál órája”) főleg gombásodott tölgyfában fordul elő, annak geszt- és szíjácsrészt egyaránt károsítva, bár tülevelűek faanyagában is megtelepedhet. A közönséges kopogóbogár (butorbogár) tülevelűek és lombhullatók faanyagában egyaránt előfordulhat, míg a szíjácsbogár főleg a trópusi eredetű lombhullatók faanyagára „szakosodott”.

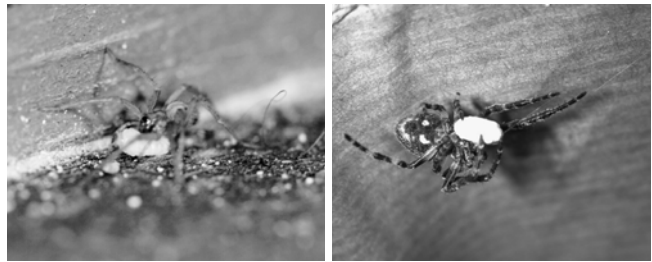
A rovarok lárvái által okozott károsodás mértéke a fatárgyakban (1. tábla) és az épületekben (2. tábla), igen különböző lehet.

Monitorizálás és hosszútávú kutatások

A megfigyelés tárgyai

Az Institut für Holzbiologie und Holzschutz által szervezett első monitorizálásokra németországi szabadtéri múzeumokban került sor. Ezek közül kiemelkedő volt a detmoldi szabadtéri múzeum⁵ (WFM) és a titlingi falumúzeum⁶ (MBW) a maguk kb. 100 épületével. A vezetőség szintjén tapasztalt szolgálatkészség és tenni akarás, az épületeket kísérleti tárgyként rendelkezésünkre bocsátva hosszútávú megfigyeléseket tett lehetővé.

Később, más intézményekkel és szakértőkkel együttműködve, több szabadtéri múzeumot bevontunk kutatásainkba a következő helységekből: Haselünne, Schönberg és Klockenhagen Mecklenburg-Vorpommernben, Gutach a Feketeerdőben, Riga (Lettország) és Nagyszében (Románia). Az általam templomépületeken végzett vizsgálatok közül az Achen-i dómon folytatottakat szeretném

1. a–b. kép.

kiemelni, valamint azokat, melyeket másokkal együttműködve végeztem a Marienmünster-i apátsági templomon, a Xanten-i, Kempen-i, Bernkastel-Kues-i, és más templomokon Mecklenburg-Vorpommernben, Lettországban valamint Romániában. A várak és várkastélyok kutatására Stolzenfels és Rundale vára (Lettország) szolgálhatnak példaként. A malmokon végzett tanulmányok közül az Osterholz-Scharmbeckben és Detmoldban végzettek voltak a legátfogóbbak. Ezeken kívül egyedi tárgyak kerültek vizsgálat alá, mint például német gyűjtemények és múzeumok műtárgyai, vagy Segesváron a hégeni templomban őrzött ácsolt ládák. A rovarok kiértékelésén, a szükséges illetve az anyagi lehetőségekhez mérten végzett monitorizálásokon túl, minden esetben javaslatokat dolgoztunk ki a további – a kár kezelésére és a tárgyak tárolására/raktározására vonatkozó lépésekre. Ezeket előterjesztettük, és figyelemmel kísértük a kooperációs partnerek különböző mértékben a gyakorlatba átültetett döntéseit. Itt kell megjegyeznünk a sikeres kezelést követő, mindenkor utómonitorizálás fontosságát.

Monitorizálás és beavatkozások

A szabadtéri múzeumok épületeinek vizsgálata esetén a rovarok kiértékelését az első átfogó szemrevételezés után, később pedig a monitorizálási intézkedések kiértékelése alapján, általában az ún. „jelzőlámpaszabály” szerint végeztük, pirossal jelölve a nagymértékben károsodott és feltétlenül kezelésre szoruló épületeket, sárgával a teljes egészükben közepesen károsult épületeket és a bevezetendő monitorizálásokat, zölddel pedig a régi rovarkáros vagy károsodásmentes épületeket. Kék színnel jelöltük azokat az épületeket, melyekben csupán helyenként, bizonyos épületelemeken mutattunk ki rovarkárosítást, de a monitorizálásokat itt is előírtuk.

Hasonló eljárást követtünk például az Acheen-i dóm oktagonjának fedélszerkezete esetén a különböző szerkezeti elemeken, és a különböző múzeumokban, kastélyokban vagy várakban tárolt fatárgyaknál is. Az „épületszerinti” károsodásosztályozást, illetve a rovarok „épületelem- vagy tárgyszerinti” rangsorolását a vizsgálatra szánt idő függvényében két- vagy háromévenként, illetve évszakosonként megismételtük, a változások illetve fejlődés dokumentálása érdekében, beleértve a már szükségessé vált kezelési eljárásokat is.

⁵ Westfälisches Freilichtmuseum, Detmold

⁶ Museumsdorf Bayerisches Wald, Titting

1. tábla. Fontos farentó rovarfajták (balról jobbra: kifejlett példány, lárva, jellemző károsítási kép).

1. Házicincér (*Hylotrupes bajulus* (L.); HB); szarufán okozott károsítása
2. Közönséges kopogóbogár (*Anobium punctatum* (De Geer); AP); bútorelemen okozott károsítása
3. Tarka kopogóbogár, „halál órája“ (*Xestobium rufovillosum* (De Geer); XR); Fachwerk-állványban okozott károsodása
4. Barna szíjácsbogár (*Lyctus brunneus* (Stephens); LB); károsított lécs

2. tábla. A projekt során vizsgált épületek illetve tárgyak (balról jobbra).

1. Westfáliai Szabadtéri Múzeum, Detmold; Bajor Erdő Falumúzeuma, Tittling; Lett Néprajzi Szabadtéri Múzeum, Riga, Lettország.
2. „ASTRA” Szabadtéri Múzeum, Nagyszeben, Románia; az aacheni dóm (tetők); apátsági templom Marienmünster (stallumok az oltár-részben).
3. Mühle „von Rönn“, Osterholz-Scharmbeck; Burg Stolzenfels; Schloss Rundale, Lettország.
4. Raktárhelyiség Rundale várában (Lestene templom, Lettország); Ludwig Múzeum, Köln; magánjacht, Horvátország.

A monitorizálások során a következőket végeztük (3. tábla):

Gyűjtések: XR és részben AP rovarok esetén, műzeumi örök, valamint diák- és diplomázó munkatársak végezték; az adott rovarokat és ellenségeiket hetenként összeszámlálták; végül a farontó rovarokat nemek szerint szétválasztották, (főleg a XR esetén).

Papíros leragasztások: a kiszemelt faelemek rovarkárgyanús területeinek „letapétázása”, a kirepülő nyílások hetenkénti összeszámlálása; XR, AP, antagonisták Korynetes coeruleus DeGeer (KC), Opilo spec. és Ichneumonide-k éves körforgásának megfigyelése.

Fénycsapdák: a műanyag és fémállványok, $\lambda=400\text{nm}$ hullámhosszú izzó és két darab tapadósfolia alkalmazása áprilistól-augusztusig, az összes farontó, antagonista évenkénti összeszámlálása [bizonyos években további csapdák állítása]

b. helyi fényforrás földre helyezett ragadóscsapdákkal együtt.

Ragadóscsapdák: közönséges, a kereskedelemben kapható ragadósfolia vagy különleges rovarragasztóval kezelt kartonok; hetenként illetve havonként rendszeresen végzett összeszámlálás.

Függőállványok és szekrények: vízszintesen függő, ragadós felületekkel ellátott falétrák vagy szekrények; hetenkénti ellenőrzés; idényenkénti összeszámlálás és nemek szerint való csoportosítás; a papírragasztásokkal való közvetlen összehasonlítás.

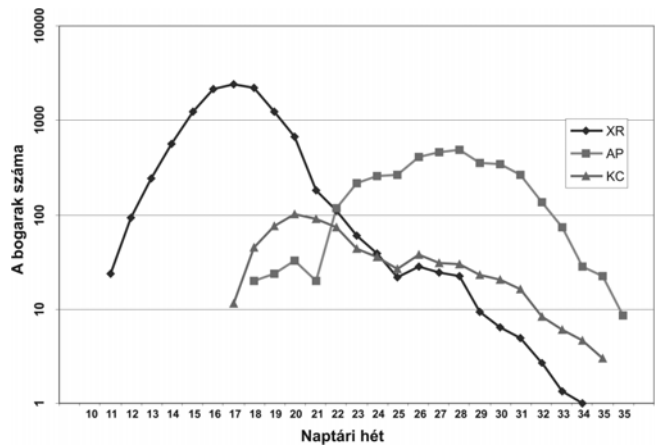
Feromonos és kivonatanyag csapdák: kereskedelmi feromonok használata AP-hoz, valamint első alkalommal gombakáros fából készült kivonat alkalmazása XR-hez; hetenként illetve havonként rendszeresen végzett összeszámlálás.

A furatliszt elemzése: az XR és AP által kiürített furatliszt makroszkópos, szemrevételezés alapján történő kiértékelése.

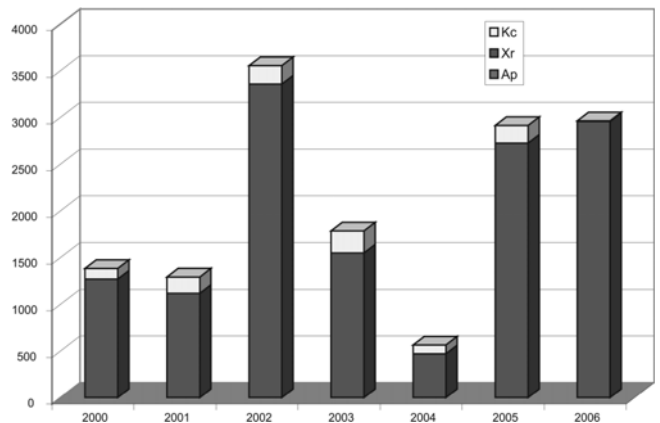
Papíros leragasztások: a károsodott deszkák leragasztása papírral, az AP és ellenségeinek kirepülésére való tekintettel.

Eredmények

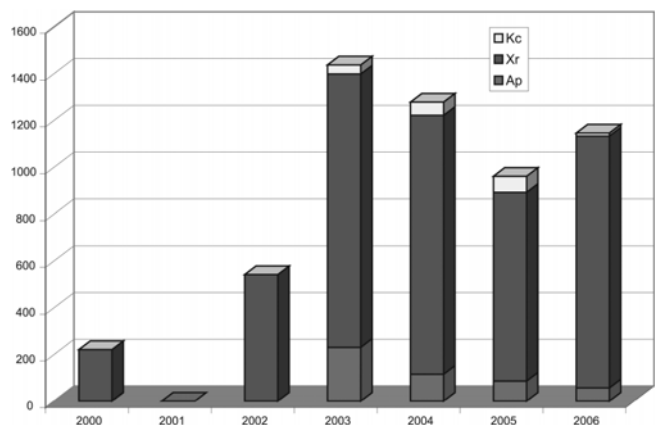
Példaértékű az adatbőség szempontjából a detmoldi szabadtéri múzeum (WFM) tulajdonában levő Kayser-Henke C6 jelű „monitorházban” a legfontosabb monitorizálási eljárásokkal – fénycsapdákkal, gyűjtésekkel és a kirepülő nyílásokat rögzítő papírragasztásokkal – végzett mérések kiértékelése. (1–4. ábra) A kiértékelésben a WFM-nek 50 épülete szerepel a fent említett típusú adatokkal. A detmoldi szabadtéri múzeumban és a tittlingi falumúzeumban (MBW) végzett károsodási/fertőzőttségi feltérképezések két periódust öleltek fel (2001, 2004), a rigai Néprajzi Múzeumban végzett felmérés 2005-ből való.

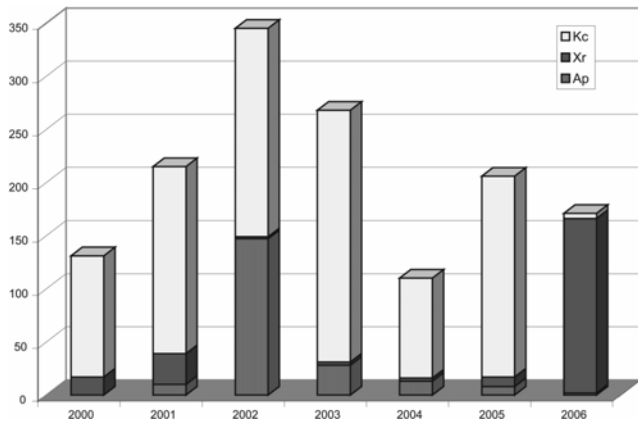
1. ábra. A detmoldi szabadtéri múzeum (WFM) C6-os házában végzett monitorizálás hosszútávú eredményei. A 2001–2005-ös évek adatai – a kirepült rovarok száma a naptári hét függvényében.

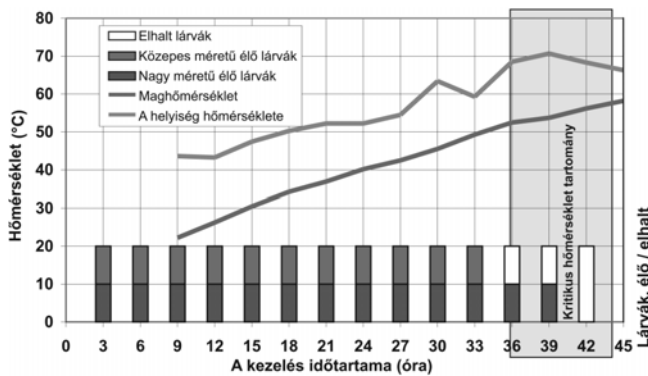
2. ábra. A detmoldi szabadtéri múzeum (WFM) C6-os házában végzett monitorizálás hosszútávú eredményei. A begyűjtött bogarak száma.

3. ábra. A detmoldi szabadtéri múzeum (WFM) C6-os házában végzett monitorizálás hosszútávú eredményei. A kirepülési lyukak száma a C6-os ház papírral beragasztott felületein.

4. ábra. A detmoldi szabadtéri múzeum (WFM) C6-os házában végzett monitorizálás hosszútávú eredményei. Rovarleletek a C6-os épület fénycsapdáiban. A 3 fénycsapda „zsákmánya”.

5. ábra. Páratartalom-ellenőrzött forrólevegős hőkezelések az aacheni dóm oktagonjában a hasábok belsejében és teremben mért hőmérséklettel és a házcincér lárvát tartalmazó hasábokban észlelt elhalálzással. – Az intézkedés időtartama (órákban kifejezve) – Élő/halott lárvák – halott lárvák, közepes élő lárvák, nagy élő lárvák, a hasáb belsejében mért hőmérséklet, teremhőmérséklet.

A monitorizálások által többek között a következőket sikerült kimutatni:

- Fertőzöttségi gócpontok (a J1-es ház mennyezet tetőgerendája a WFM-ban, épületszerkezeti elemek a MBW-ban).
- A kirepülések időszakának meghatározása, pontokban való leragasztások és ragadós csapdák alkalmazásával. (1. ábra)
- Megállapítottuk, hogy a XR nőstényei a hímek előtt repülnek ki.
- A kirepülő lyukak többszöri használata különböző egyedek által szezonban és szezonon kívül (XR, AP; leragasztások és függőcsapdák).
- A megjelölt rovarok terjeszkedési útvonalai (XR esetében).

- A kirepülési arányok gyorsaságának felbecslése XR esetén, fénycsapdák alkalmazásával.
- Évi periódusos változások a rabló-zsákmány tekintetében. (1. ábra)
- Felületesen végzett kézművesmunka kimutatása (XR, Aachen, ragasztócsapda)
- A kezelés eredményességének kimutatása az utólagos monitorizálással (XR)
- A KC első nyomai a kezelt épületeknél.
- A fényforrások csalogató hatása (XR és KC). (4. ábra)

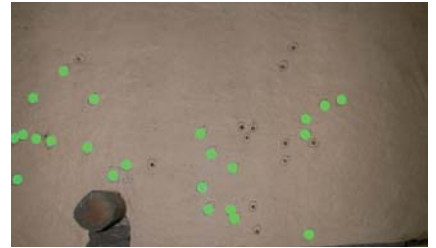
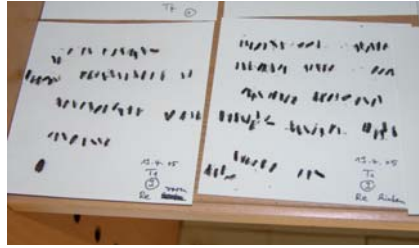
A fenti eredmények közül több is megalapozza a kezelési módszerek célirányos alkalmazását és/vagy a feromonos és kivonatanyag csapdák elhelyezését, valamint az ellenfelekkel való próbálkozást.

A kezelési intézkedések nyomonkövetése

A múzeumokban végzett munkák és az ipari partnerek bevonásával történő különböző fejlesztési projektek lehetőséget nyújtottak a nagyszámú bevezetett kezelési módszer végigkövetésére és eredményességük semleges ellenőrzésére. A WFM és a BFH-ben jelenleg zajló DBU-projekt súlypontjába a teljes épületre, illetve bizonyos épületemekre alkalmazott páratartalom-ellenőrzött forrólevegős hőkezelés és a mikrohullámos kezelések kerültek. Ezeket tesztelik és tökéletesítik a minimális hőmérséklet meghatározására, az energiafogyasztásra, valamint a környezetvédelemre való tekintettel. Ezenkívül, 1999 óta más kezelési módszerek eredményességét is nyomon követik, mint például a széndioxiddal, metil-bromiddal és szulfuril-difluoriddal (SO_2F_2) való gázosítást, továbbá mozgatható tárgyak esetén hőkezelő kamrák használatát.

A kezelési intézkedések többféle mérőműszer segítségével végzett ellenőrzésével párhuzamosan zajlik a főbb fakárosítók (HB, XR, AP, valamint LB) különböző életstádiumait tartalmazó próbahasábok alkalmazásával történő ellenőrzés. A tesztállatok a szabadból vagy a BFH tenyésztéseiből származnak. A próbahasábokat az eredeti építészeti szerkezet vagy bútordarab méretével arányos nagyságban állítják elő, alávetik a kezelésnek (4. táblázat) és a tesztállatok elhalálzásának szempontjából kiértékelik. (5. ábra)

A megfigyelésekből származó következtetések különböző hiányosságokra – elégtelen kezelési paraméterekre, az épületek bizonyos szerkezeti elemeinél gyenge pontokra, elégtelen hőeloszlásra és/vagy tömörségbeli különbségekre – mutattak rá, illetve alátámasztották a differenciált paraméterek alkalmazásának szükségességét a rovarok fajtájára vagy életstádiumára való tekintettel. A kísérletek megerősítették továbbá a normák által előírt, minimum 1 óráig alkalmazott, 55°C -os kezelési hőmérsékletet szükségességét (4. tábla, 5. ábra)

3. tábla. Monitorizálási eljárások (soronként, balról jobbra).

1. Összesített anyag: az egy hét alatt egy szobában összegyűjtött rovarok, nemek szerint megjelölt rovarok, kirepült rovarok.
2. Leragasztások: leragasztott mennyezeti gerenda, 37-es leragasztott felület az O1 házban (WFM), az előző év megjelölt kirepülő nyílásai (Haselünne).
3. Fénycsapdák: fénycsapdák (aacheni dóm), csapdába fogott rovarok – részlet (WFM), helyi fényforrás ragadós-kartonnal.
4. Ragadós-karton: szerkezeti elemek (aacheni dóm), részletek az oltárrészből, csapdába fogott rovar részletképe (Lestene).
5. Felfüggesztett csapdák: tetőgerenda alá rögzített csapda, csapdába fogott rovar, ragadós csapdás függőszekrény.
6. Feromonos csapdák a Tittling-i falumúzeumban (MBW) elhelyezve, egy csapda részlete, csapdákkal való próbálkozás a detmoldi szabadtéri múzeumban (WFM).

1. a.

1. b.

1. c.

3.

2.

4. a.

4. b.

4. tábla. Kezelési eljárások.

1. a–c. A páratartalom kiegyenlítésével végzett forrólevegős hőkezelés (a J1 és A28-as házak a detmoldi szabadtéri múzeumban (WFM), az aacheni dóm oktagonja)
2. Mikrohullámos kezelés a Cusanusstift kolostortemplom oltárában levő stallumon (Bernkastel-Kues)
3. Gázosítás az E4-es malomban (WFM, Detmold).
4. a–b. Hasábminták az eredményesség ellenőrzésére (WFM, Detmold és Aachen).

Különös hálával tartozom a következő személyeknek: Dorothea Martin-Klöckner, Anne Wettich (BFH); Ralf Engelken, Silvia Koch, Raita-Maria Konttinen, Dörte Kreska, Jutta Lax, Britta Witt, Gabriel Hartmann, Patrick Lenz, (mindannyian a Hamburgi Egyetemről); Dr. Hubertus Michels, Tobias Schönhoff, Daniel van't Hull, Prof. Dr. Stefan Baumeier, Dr. Jan Carstensen és a számos „gyűjtőnek” akik tudják, kire gondolok (mindannyian a Detmold-i WFM-től); Dr. Alexander Niederfeilner, Matthias Koller, Gerhard Liebl, Peter und Georg Hörtl (MBW Tittling); Helmut Maintz, Stefan Schebesta (Domkapitel Aachen), Friedrich Berentzen (Haselünne); Collin Bach (FH Eberswalde); Rabea Rentrop, Sebastian Stolze, Philipp Müller, Matthias Krüger, Oliver Jung (FH Höxter és Lippe); Reiner Klopfer, Jutta Waschke; Fritz Kohler, Werner von Rotberg és munkatársai, Bernhard Schachenhofer; Michael Römer és „Jungs Heiko és Björn”; Tilo Haustein és Prof. Dr. Claudia von Laar (Wismari Főiskola); Prof. Dr. Friederike Waentig, Andreas Krupa, Melanie Dropmann (FH Köln); Martins Kuplais, Dr. Bruno Andersons, Dr. Ingeborga Andersone, Dr. Imants Lancmanis, Aina Balode (mindannyian Lettországból); Ileana Chirtea, Guttmann Márta, Prof. Dr. Cornelius Bucur (mindannyian Romániából), Dr. Arno Weinmann és Lutz Töpfer (DBU), Dr. Guna Noldt és Janis Adamsons (otthon).

Dr. rer. nat. Uwe Noldt

Biológus

Bundesforschungsanstalt für Forst- und Holzwirtschaft

Institut für Holzbiologie und Holzschutz

Postfach 800209

21002 Hamburg

Tel: 040-73962-433; Fax: 040-73962-499

E-mail: u.noldt@holz.uni-hamburg.de

<http://www.bfafh.de>

- Belmain, S.R.: Biology of the Deathwatch Beetle, *Xestobium rufovillosum* de Geer (Coleoptera: Anobiidae). 1998, University of London PhD thesis. 214 S.
- Noldt, U.: Holzzerstörende Insekten in Gebäuden eingeschleppt, eingebohrt und eingefangen – Praxisfälle und Monitoring. In: H. Venzmer (Hrsg.). Mauerwerksfeuchtigkeit. Berlin. Verlag Bauwesen. Schriftenreihe H. 12, 2001, 109–118.
- Noldt, U. – Schönhoff, T. – Michels, H.: Beispiele und Anforderungen zum Monitoring von Schadinsekten. – Tagungsband 23. Holzschutz-Tagung der DGfH, Augsburg, 2003. 71–81.
- Haustein, T. – von Laar, C. – Noldt, U.: Holzzerstörende Insekten in Bauwerken und an Kulturgut – Insektenmonitoring in Mecklenburg – Vorpommern. Z. Der Bausachverständige 1. 2006. 26–29.
- Noldt, U.: Holzzerstörende Insekten – Befallsmerkmale, Monitoring, Langzeituntersuchungen und Begleitung von Bekämpfungsmaßnahmen in historischen Gebäuden. – ForschungsReport 2/2006 (Hrsg. Senat der Bundesforschungsanstalten im Geschäftsbereich des Bundesministeriums für Ernährung, Landwirtschaft und Verbraucherschutz, Bonn), 2006. 33–37.
- Michels, H. – Noldt, U.: Kampf den Holzschädlingen im Fachwerk – Ein Forschungsprojekt im Freilichtmuseum Detmold. Freilichtmagazin. Mitteilungen aus dem LWL-Freilichtmuseum Detmold 1. 2006. 58–69.
- Ott, R.: Spurensuche. Untersuchungen über die Entstehung von Bohrmehlhäufchen an Schlupflöchern des Gemeinen Nagekäfers (*Anobium punctatum*) De Geer. 2006. www.Holzfragen.de
- Noldt, U. – Michels, H.: Tagungsband zur Internationalen Tagung „Holzschädlinge im Fokus – Alternative Maßnahmen zur Erhaltung historischer Gebäude“, Westfälisches Freilichtmuseum Detmold, 28.–30.6.2006. – Materialien des LWL-Freilichtmuseums Detmold. Mit diversen Artikeln zu Monitoringmaßnahmen) 2007.

Egy jelentéktelen családi örökség közkinccsé válása – egy 19. század eleji székelykapu restaurálása

Demeter István – Miklós Zoltán

Bevezető

Az egyes történelmi régiókról vagy népcsoportról a köztudatban elterjedt sztereotípiák annyira széleskörűvé válhatnak, hogy ezek általános érvényt nyerve a valóságaltól függetlenül tényként hagyományozódhatnak. A kulturális tudatban rögzült hasonló előképek Székelyfölddel kapcsolatosan is léteznek. A megismerni vágyó, – de nem tudományos igényvel érdeklődő – közösségek táptalajt képeznek ezen ismeretek befogadására. A jelenkori eredet-szemléletnek még mindig egyik sajátos vonása a mitikus múlt iránti nosztalgia, így – a történelmi valóságtól függetlenül – a közvélemény részét képezi a székelység hun eredetének vagy a kettős honfoglalásnak elmélete. Mi több, a már jelzett kulturális tudatban székely szimbólumként rögzült tárgy, a *székelykapu* keleti (kínai) eredeztetésének még napjainkban is akadnak teoretikusai.

A nagyméretű, szépen díszített kapuk színfoltot képeztek Székelyföld építészetében. Olyannyira, hogy már a korábbi századok utazói, később pedig a tudatos népismereti és néprajzi leírások egyaránt hírt adtak ezek létéről, és számos esetben az eredet kérdésének megfogalmazására is vállalkoztak. Huszka József indiai, kínai és föníciai párhuzamok révén látta bizonyíthatónak a kétezres éves folytonosságot.¹ Szinte Gábor több részben közölt írásaiban arról értekezett, hogy a cinteremkapukban lelte meg a falusi porták bejáratául szolgáló kapuk eredetét.² Györfy István³ és Cs. Sebestyén Károly⁴ a hajdani gyepű kapukban, Viski Károly⁵ pedig a középkori külső- vagy

1. kép. A kapu az eredeti felállítása helyén.

huszár várak kapuiból vélték felfedezni az ősmintát. Szabó T. Attila az egykori birtokösszeírások és leltárak tükrében fogalmazta meg következtetését, aminek értelmében hasonló kapuk az udvarházak nemesi telkeinek bejárataiként egész Erdély-szerte megtalálhatóak voltak, s használatuk később szorult vissza Székelyföld területére.⁶

Mivel jelen írásunknak csupán tárgya a szóban forgó objektum, és nem áll szándékunkban az eredeztetés kérdéskörének részletezése, az előző felsorolást csak jelzésértékűnek szántuk. A téma népszerűségéből adódóan – a teljesség igényével – nem is tudnánk helyet biztosítani a szakirodalmi előzményeknek. A restaurálásra került tárgy dokumentálása, típus-meghatározása, állagának és a munka folyamatának leírása képez prioritást számunkra.

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum új (Székelyföld virágai című) néprajzi alapkiállításának koncepciója a szépen díszített, esztétikus tárgyak kiállítására épült. Ennek értelmében, a 2000-ben megnyitott kiállításon a tárgyállomány virágmotívumokkal ékesített darabjai

¹ Huszka József: A székely ház. Budapest. 1895.

² Szinte Gábor: A kapu a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő. X. 1. f. 40–55. o., 2. f. 97–101. o., 3-4. f. 167–178. o. (1909)

³ Györfy István: A feketekörös-völgyi magyarság. Földrajzi közlemények. 1913. 548–552. o.

⁴ Cs. Sebestyén Károly: A székelykapu földrajzi elterjedésének újabb adatai. Ethnographia. 1923. 40–42. o.

⁵ Viski Károly: Adatok a székelykapu történetéhez. Néprajzi Értesítő.

XXX. 3-4. f. 65–88. o. 1929.

⁶ Szabó T. Attila: A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. Ethnographia. 1977. 302–328. o.

2. kép. Jelenleg a faluban, Farcádon álló legrégebbi (1924-es) székelykapu.

kerültek bemutatásra.⁷ A Ráduly Emil (néprajzos muzeológus), Kovács Petronella és Újvári Mária (restaurátorok) bábáskodása révén megvalósult kiállítás bejáratí részét egy muzeális értékű székelykapu képezi. A továbbiakban ezen kapu szerkezeti és stílári jegyeit, azt követően pedig a Demeter István által végzett restaurálási folyamatot ismertetjük.

A kapu eredeti helye

A (székelyföldi) néprajzi kiállítás megvalósításakor önkéntelenül is számolni kell, a bevezetőben már jelzett kulturális előképekkel, s ennek folytán a tárlatoknak szinte nélkülözhetetlen elemeivé válik a székelyruha, a festett bútor, kerámia és nem utolsó sorban az immár szimbolikus értéket hordozó jellegzetes székelykapu. A *Székelyföld virágai* kiállítás esetében, a Székelyudvarhely közvetlen közelében található községben, Farcádon álló 19. század eleji kapura esett a választás. Az előzetes terepbejárások és a kaputulajdonos családokkal folytatott egyeztetések során, a jelzett székelykapu ideális választásnak bizonyult. (1. kép)

Farcád, freskókkal díszített református templomot birtokoló falu, Székelyudvarhelytől 5 km-re található. A kevés művelhető földdel rendelkező település életében az állattenyésztés, és a hússal való kereskedelem fontos megélhetési forrást jelentett. Mint minden földműves falusi társadalomban a famegmunkálás sem volt idegen a lakosság körében. A rátermett gazdák a háztartásban nélkülözhetetlen munkaeszközök egy részét maguk készítették el, s csak az ács és asztalos ismereteket feltételező munká-

latok elvégzésében szorítottak mesterember segítségére. A családi porták és a publikus tér elválasztó elemeként állított kapuk is ez utóbbi kategóriába sorolhatók, hiszen a kötött- vagy székelykapu gyakorlati funkcióján túlmenően az adott lokális közösségben elfoglalt hierarchia fokmérőjeként is szolgált.

A szóban forgó faluban tevékenykedő kapufaragókról nincsenek adataink. Megjegyzendő, hogy csak a múzeumba szállított kapu datálható a 19. századra, és ezen a kapun sem található készítőjére vonatkozó felirat vagy utalás. Az 1816-os évszámmal ellátott kapu gyakorlott faragó munkájára vall, ezért feltehetően a környéken tevékenykedő valamely „hivatásos”⁸ kapufaragó készítette. A birtokló családtagok nem rendelkeztek olyan ismertekkel, amelyek adatul szolgáltak volna az állítás körülményéről.

A kapu a faluban nagy múlttal rendelkező Vajda család portája előtt állt. Mintegy öt hektárnyi birtok bejáratául szolgált, s méreteiben is jelezte a család tehetős voltát. Az egykori tulajdonos a korabeli értelmiségi réteg tagjaként említhető, hiszen az állítás idején az udvarhelyszéki református egyházkerületben töltött be tisztséget. A porta örököse (Vajda Ferenc), aki egyben a falu jegyzője volt, az első világháború idején vesztette életét. A kapu felállításától eltelt idő során olyannyira megváltozott a telekszerkezet, hogy a megvásárlás pillanatában a kapunak már nem volt gyakorlati funkciója. Az utcafronthoz képest a családi ház száz méterrel mélyebben épült fel. Az egykor ugyanazon család tulajdonát képező, szomszédos telkek építkezései viszont már közvetlenül az utca vo-

⁷ A kiállításon bemutatott festett bútorok restaurálásáról ld. Kovács Petronella: Beszámoló a Magyar Képzőművészeti Egyetem fa-bútorrestaurátor hallgatóinak Erdélyben végzett munkáiról. in. Isis Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 5. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2006. 61–91. o.

⁸ Szakirodalmi ismereteink alapján Udvarhelyszéken több olyan mester is dolgozott, akik hivatásszerűen foglalkoztak kapufaragással, s a lakóhelyük körüli településeken rendszerint vállaltak munkát. l. Csergő Bálint: Az Udvarhely vidéki székelykapu. Csíkszereda. 1999. 116–129. o.

nalát követték, így a nagykapun áthaladva zsákcúcaszerű téren lehetett megközelíteni az egykori jegyző házát.

Az utóbbi telekrész használatáról a múlt század közepén mondott le a család. A kollektív gazdaság által biztosított mezőgazdasági földterületből leszámították a lakóház körüli birtok nagyságát. Ekkor, az utcától a lakóház közvetlen közeléig terjedő, kevés funkcióval bíró terület ellenében, a Vajda család a szántóterületet részesítette előnyben, azaz lemondtak a zsákcúca birtoklásáról és újabb kapubejárót állítottak. Bár funkció nélkül, de a nagykapu (nyílóknél) megmaradt eredeti helyén.

A kiállításra szánt kapu értékét továbbá az a tény is növelte, hogy az Udvarhelyszéken jelenleg álló kapuk közül a harmadik legrégebbi ilyen építményként regisztrálják. Ennél régebbiekként a Tordátfalván található 1800-as évszámmal, valamint az oklándi unitárius paplak bejáratául szolgáló 1809-es felirattal ellátott kapukat tartják számon.⁹ Korából adódóan is a régi típusú sajátos udvarhelyszéki oszlopos kapuk egyik igen értékes darabja. A szakirodalom nevezetesen egyszer sem emeli ki ezt, de feltételezéseink szerint Malonyai Dezső erre a kapura (is) utalhatott, amikor tanulmányában Farcádót mint oszlopdíszes faragott kaput/kapukat birtokló települést jelölte meg.¹⁰ Hasonló stílusú térelválasztó elem Farcádon már nem található. Napjainkban még öt olyan kapu áll a faluban, amelyek néprajzi szempontból értéket képeznek, de szinte mindegyikük a múlt század fordulóján épült. Ezek sorából az 1924-es évszámmal ellátott indás díszítésű kapu képez kivételt. (2. kép)

A kapu leírása

A magyar nyelvterületen *székelykapuként* ismert kötött kapuk alapanyagául bog nélküli cserefát használtak. Az alkotó elemek szinte mindegyikét ebből a hosszú életidejű faanyagból ácsolták, majd faragták, s csupán a héjazatul szolgáló zsindeborítás készült fenyőfából. Szerkezetileg a három oszlop volt a legjelentősebb tartóelem, amelyek közrezárták a gyalogkaput, valamint a nagykaput. Ezek megnevezésére a kapuláb vagy kapuzábé terminusokat használják. A zábék legalsó faragatlan része, a földbe mélyített csutak, a kapu szilárd tartását biztosította. A kapulábakat egy vízszintes gerenda, a kontyfa fogta össze, a sarkak illesztését pedig az ívesen kiképezett hónalj-kötések szilárdították. A kontyfát teljes hosszúságában galambdúc borította, s végül ezt tetőzte a zsindeyes fedés. A szerkezeti elemek közül a legdíszesebb felület pedig a gyalogkapu fölötti négyszög alakú kaputükör volt.

Az általunk tanulmányozott, majd restaurált 1816-os kapu ugyanezen szerkezettel rendelkezik. A jellegzetes különbségek a faragó mester egyéni stílusából, nem utolsósorban a kapu „életidejéből” és huzamos használatából adódnak.

⁹ vö. Kovács Piroska: Elődeink Hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg kapuk katasztere. CD-ROM. 2006.

¹⁰ Malonyai Dezső: A magyar nép művészete. II. kötet. Budapest. 1909.

Az állítás idején a kapulábakat a földbe mélyítették, de mivel ezek általában 50 év elteltével korhadttá válnak, a kapuzábékat többszöri alkalommal ráklábazták. (3. kép) A ráklábazás a három zábé esetében nem egyidőben történt, ezt az időbeli károsodás függvényében végezték. A nagykapu egyik (szélső) lába maradt leginkább épen. A többszöri illesztéseket kovácsolt szorítócsavarokkal oldották meg. A felső részen a zábék csapra metszettek, a csapokat pedig a kontyfába mélyítették, és 2–2 faszeggel rögzítették. A kapulábakat fúrások törik át, amelyek a nyílóknél egykori létét, és ezek többszöri áthelyezését bizonyítják. Az eredeti funkcióját elvesztett kapu a gyűjtés idején már nem tartalmazott nyílókat.

A kapuláb díszítése bizonyítja az építmény sajátos udvarhelyszéki voltát. A zábékon egyaránt alkalmazott, domborúan faragott oszlopdíszek kizárólag a régi típusú udvarhelyszéki székelykapuk egyedi vonásaként említhetők. A párkányszerű oszloplábból kiindulva a domború oszloptest fokozatosan elvékonyodik, s felső végét vésett tulipános minta ékesíti. (4. kép) Az ezt tetőző oszlopfő alsó tagja virág körvonalú lapos rész, amelyre tulipános-leveles-indás kompozíciót faragtak. Az oszlopfő középső részét két kidolgozott csigamotívum alkotja, ezeket egy szögletes, kiemelt (vastagabb) fedőlap borítja. Végül az oszlopdísz ötkaréjos palmettában csúcsosodik. Az említett többszöri ráklábazás következtében az oszlop mindhárom része (láb, test, fő) csak a nagykapu szélső zábéján maradt meg.

A kapulábakon nyugvó kontyfa vastag cserefa gerenda felhasználásával készült oly módon, hogy túlnyúlik a zábék szélein, s alátámasztja a fedélzetet. Az összeillesztési felületen a kontyfát a zábékkal azonos vastagságúra ácsolták, majd felfelé haladva díszes vonalakkal metszve szélesítették ki. A homorú és domború párkányszerű díszes volta mellett, azon gyakorlati céllal is rendelkezett, hogy nagyobb alátámasztási felületet biztosított a galambdúc és a tetőszerkezetnek. A nagykapu székelybejáró

3. kép. A lebontott ráklábak

4. kép. A faragott kapuzábé

5. kép. A gyalogkapu bal oldali, megmaradt hónalj kötés.

6. kép. Kaputükör

ívének középső részén a kontyfából kinyúló faragványt, a kapuív középdiszét találjuk. Ez az elem is igényes megmunkálásról tanúskodik: a kapu síkjából kiemelt alakzat szélein visszagömbülő pártához hasonló, leveles-indás mintát tartalmaz. A szemöldökfának leveles-virágos díszítését még a kaputükör feletti részen figyelhetjük meg.

A székelykapukra jellemző egysoros (téglalap alakú) galambdúc a szemöldökfa teljes hosszában végignyúlt, s végül erre került egykoron a kétsoros zsindefedés. A gyűjtés időpontjában a zsindefet már bádogtető helyettesítette.

Mind a gyalog, mind a nagykapu ívének kialakítását hónalj kötések segítségével végezték. Természetesen ezek a szerkezet szilárdításában is fontos szerepet töltenek be. A gyalogkapu egyetlen darabból álló kötésait 1–1 faszeggel rögzítették. (5. kép) A nagykapu hónalj kötései már két részből állnak: a nagyobb íves rész faszegekkel volt rögzítve, a kisebb, háromszögű sarokrészt pedig kovacsolt vaszszegek erősítették a lábához, illetve a kontyfához. Ezek illesztési felületei is alapos kidolgozásról tanúskodnak, pontosan követik a hajlásszögeket, a kis kapu íve szabályos félkörívet rajzol ki. Ezen elemek díszítése egyszerű, amíg a gyalogkapu kötéseiről teljesen hiányzik, a nagykapu esetében rozetta motívum és két-két csillag van faragva.

A székelykapuk legdíszesebb része minden esetben a kaputükör, amely a kiskapu bejáratíves része fölött, a szemöldökfáig terjed. A farcádi kapu tükre három egymás fölé helyezett részből tevődik össze, melyeket nütalással illesztettek a két zábé közé. A központi mezőt kerék pajzsba foglalva Erdély címere ékesíti. Ezt kétoldalt felfelé ívelő, tulipánban végződő levélkoszorú szegélyezi. Továbbá, a tükör két oldalán, a peremtől induló kacsos-leveles indaszárakat faragtak, s ezek is tulipánban csúcsosodnak. A címerpajzs legfelső pontjából egy faragott tulipánból kiinduló, és ugyanazon motívumban végződő indaszárakat faragtak. Az 1816-os évszám pedig a tükör alsó részén kapott helyet. (6. kép)

A címeres díszítés nem volt idegen a 19. századi kapufaragók körében. Haáz Ferenc leírásából értesülünk, hogy az udvarhelyszéki kapukon főként a magyar címer

és korona tűnt fel, de Erdély címérének megjelenítését sem nélkülözték.¹¹ A szóban forgó kapu címérének érdekessége, hogy Erdély címérét a kétfejű sas ábrázolásával kivitelezte a mester. Látható, hogy a korabeli politikai konjunktúra tükrében egyedi stiláris kivitelezést választott a faragó. Az (osztrák) kétfejű sas megfaragása önmagában nem példáz egyedi esetet, hiszen már Malonyai Dezső is talált hasonló ábrázolást a (háromszéki) mártonfalvi kapun, továbbá egy 1866-os készítésű (udvarhelyszéki) oroszhelyi kapu tükrében is feltűnt a kétfejű sas. De Erdély címérének hasonló kompozíciójáról nincsenek szakirodalmi előzmények.

A Farcádi kapu tükrének alaposabb vizsgálata ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a címerben megfaragott madár eredetileg valóban kétfejű sast ábrázolt, azonban ennek egyik fejét időközben lemetszették. Amint már az előző fejezetben is jeleztük, a porta bejáratának állításáról és ennek utóéletéről szórványos ismereteink vannak, így a csonkítás mozzanatáról sem tudunk pontos adatokkal szolgálni. Feltételezéseknek adtak hangot azon magyarázatok, amelyek ezen cselekedetben a tulajdonos egyéni bosszújának kifejezését látták. Vagyis az osztrák abszolutizmus elleni tiltakozás jeléül vagy 1848-at követően, vagy pedig 1867-ben, a kiegyezés évében került sor a sas egyik fejének eltüntetésére.¹² De nem csak kapuk faragványainak megcsonkításáról, hanem – címereket ábrázoló – teljes kaputükrök eltüntetéséről is vannak adataink. Figyelembe véve, hogy a múlt század második felében hatósági utasítások nyomán a tulajdonosoknak a címeres kapuk díszit le kellett faragniuk, majd deszkával be kellett azt borítani, vagy az egész betétet le kellett venni,¹³ megállapítható, hogy a múzeum kiállítására került kapu csonkítása ezeknél kisebb mértékűnek látszik, ezért való-

¹¹ Haáz Ferenc: Udvarhelyszéki fameszteriségek. Székelyudvarhely. 2007. 64–65. 2007. o.

¹² P. Buzogány Árpád: Egy farcádi kapu a múzeum kiállításán. Udvarhelyi Híradó. 2000. szeptember 19.

¹³ I. Csörgő 1999. 65.

7–8. kép A kapu faragványának állapota restaurálás előtt.

színűbb az egyéni indításból véghezvitt változtatás.

A kapu restaurálás előtti állapota

Már a terepszemle alkalmával nyilvánvalóvá vált, hogy a kapu csupán alapos konzerválási és restaurálási munkálatok elvégzése után kaphat helyet a kiállításon. A legtöbb károsodást funkciójának teljes elvesztése után szenvedte, ekkor ugyanis inkább megtört, mint hasznavehető építményt jelentett a család számára. Az időszakos felújítások, tatarozások elmaradtak, így a fizikai és biológiai károsító tényezők egyaránt nyomot hagytak a faépítményen.

A fellelhető nyomok alapján, eredeti állapotához képest a tetőszerkezet és a kapulábak földbe mélyített részei követeltek többszöri változtatásokat. A csutkokat valószínűleg három alkalommal is kicserélték, ekkor a zábékat újra ráklábazták, amely műveletnek az oszlopos díszítés szenvedte leginkább kárát. A nagykapu szélső lába maradt meg a legjobb állapotban. A ráklábak zábékkal való rögzítéséhez használt kovácsolt szorítócsavarokat rozsd borította. A kisebb szerkezeti elemek közül teljesen hiányzott a gyalogkapu jobboldali hónaljkötése. A nagykapu kötéseiben részben szorultak utólagos kiegészítésre: az általuk bezárt háromszögek – úgynevezett kisablakok – mindkét oldalon kiestek. A meglévő hónaljkötések rögzítései meglazultak, a faszegek korhadttá váltak, úgy tűnt több kovácsolt szeget is pótolni kell.

A kapuszerkezet folyamatos károsodását a rozoga tetőszerkezet nem tudta megakadályozni. A fenyőfából hasított zsindelek életideje harminc évre tehető, azt követően már nem biztosítanak védelmet a csapadék ellen. A több alkalommal végzett újraszindelyezést egy bádogfedés követette, de ezen már a legszükségesebb tatarozást sem végezték el, így a gyűjtés idején a héjazat málladozó bádogdarabokból állt. A huzamos beázás miatt a fenyődeszkából ácsolt galambbúg elkorhadott, menthetetlenné vált. Lényegében ez akadályozta meg a kapu többi részének, a kontyfaának a nagyobb mértékű károsodását. Alaposabb vizsgálat arra is fényt derített, hogy a kapulábak

és a kontyfa egykor piros festéssel voltak ékesítve, de ennek pontos rekonstrukciójára a festett felületek jelenkori állapota nem biztosított lehetőséget. A bontás során továbbá kiderült, hogy a ráklábba ágyazott kapufélfák gyenge állagúak, korhadtak, a kontyfában madárfészek, hangyaboly, gombásodás, rovarkárosítás volt észlelhető. (7–8. kép) Mindezen tényezők azonban nem voltak olyan mértékűek, hogy az akkor több mint száznyolcvan éves székelőkapu konzerválására ne vállalkozott volna a múzeum.

A kapu restaurálási folyamata

A helyszínen végzett gondos bontást követően kerülhetett sor a kapu állagának hathatós felmérésére. A szerkezet jellegéből adódóan két típusú alapanyaggal kellett számolni: (fenyő és csere) fával, valamint kovácsolt vasal. Már a tanulmányozás során megállapíthatóvá vált, hogy a sürgős fertőtlenítési, tisztítási és szilárdítási munkálatokat követően a tárgy aprólékos kiegészítések nélkül is jelentős muzeológiai értéket képvisel. Így született meg a döntés, miszerint csak a nagyobb hiányzó darabokat szükséges kiegészíteni, a faragott díszítés repedezett, töredezett részei pedig konzerválásra kerülnek.

Az összetevő elemeire szedett kapu minden darabját első fázisban alapos gázosításnak vetettük alá. Ez a kezelés fóliába csomagoltan 72 órán keresztül Phostoxin-nal¹⁴ történt, majd megfelelő idejű szellőztetés után mechanikus tisztítás következett. A faelemek felületére ráakódott szennyeződések eltávolítása különböző durvaságú kefékkel dörgölve, és porszívózva történt. A fertőtlenítés és tisztítás mozzanatait követően került sor a nedvességtől megpuhult és biológiai kártevők által járatokkal tele faanyag megszilárdítására. Ennek sikeres kivitelezését epoxigyantával – Araldit BY 158 (100 gr), Härter HY 2996 (28 gr), toluol (800 g) – végzett többszöri áteccsetelés által

¹⁴ Foszforhidrogén tartalmazó készítmény. A fertőtlenítést a Csik-Montan Srl., Csíkszereda végezte.

9–10. kép. A nagykapu bal oldali hónaljkitésének kiegészítés szemből és hátoldról.

11. kép. A kontyfaban végzett kiegészítés (beillesztés), és az új keresztgerenda.

valósítottuk meg. Méréseink alapján közel 8 cm mélységig sikerült megszilárdítani a fát. Kivételt képezett a kontyfa felső része, ahol a huzamos beázás hatására keletkezett korhadás teljes hosszában történő kiegészítést követelt meg. A tisztítási munkálatokat a kovácsolt szorítócsavarok és a nyílók vassarkainak RO 55-ös rozsdaldó és passzíválószerezrel valamint fegyverzsírral való kezelésével fejeztük be.

Az eredeti állapot visszaállítására való törekvésünkben egy kompromisszumos megoldást is kénytelenek voltunk alkalmazni. A galambdúcot annyira korhadt állapotban találtuk, hogy ennek szilárdítása nem volt kivitelezhető. Rekonstrukcióját azonban nem végeztük el, mert a rekonstruált galambdúccal a székelykapu nem fért volna be a neki szánt kiállítási terembe. Döntésünket tehát a kiállító felület kínálta lehetőségek is modellálták. Így az időre, amíg a *(Székelyföld virágai)* kiállításon kap helyet, galambdúc nélkül, közvetlenül a kontyfára helyezett két sor zsindelelyel történt meg a székelykapu helyreállítása. A tetőszerkezet székelyvarsági hasított fenyőfázsindelelyből készült.

A már említett hosszanti kontyfa-kiegészítés mellett a hónaljkitések hiányosságai szorultak pótlásra. (10–11. kép) A gyalogkapu jobb oldali kitését a szemközti párjának (tükrözés) mintájára, valamint az illesztési vonalak követése révén lehetett pótolni. Itt megmaradt a sima felület, hiszen ezek eredetileg sem voltak faragással díszítve.

A nagykapu esetében a kisablak egy-egy részét egészítettük ki. A beépített elemeken nem végeztünk faragást, mivel a két hónaljkités hiányosságai nem ugyanazon résziől származtak.

A munkálatok során külön figyelmet fordítottunk arra, hogy a kapu állításának időpontjához közeli faanyaggal történjenek a kiegészítések. Minden kiegészített darabot egy 1830-ban épített, de időközben már elbontott (cserefa) fedeles híd anyagából végeztük. Ezáltal sikerült pácolás és retusálás nélkül elérni a kapu faanyagának színét. Az összeállítás során az eredeti nütölásokat használtuk, a ráklábak csavarjait és a már jelzett helyen alkalmazott kovácsolt vasszegeket maradéktalanul helyükre tettük, a hiányzókat pedig újakkal pótoltuk. (12–13. kép)

A kapu utóélete

A bemutatásra került székelykapu a restaurálást köve-

12. kép. A középső zábé ráklábázása, a kapuszerkezet zárának maradványával.

13. kép. A gyalogkapu jobb oldali zábéjának ráklábázása, a nyílók vasalatával.

14–15. kép. A restaurált kapu jelenlegi helye a kiállításon.

tően, impozáns voltával, a Haáz Rezső Múzeum néprajzi kiállításának egyik színpontjaként említhető. A múzeum tulajdonát képező – 14 kaput összesítő – szejkefűrdői kapukiállítás mellett tehát, a térség harmadik legrégebbi kapuját sikerült muzeológiai körülmények között felállítani. Az egykori tulajdonossal kötött megállapodás értelmében nem pénzbeli juttatást, hanem egy általuk kiválasztott mintára új – nyíló nélküli – gyalogkaput volt köteles cserébe szolgáltatni a múzeum. Általában az újabb tárgyak előállítására nem feltétlenül a restaurátori teendőkhöz sorolható, de jelen esetben az új kaput ugyancsak a resta-

urátor szakember készítette el. Legutóbbi terepbejárásunk alkalmával azt tapasztaltuk, hogy a Vajda család portájának bejáratánál hét év eltelte után sem állították fel az új kaput, hanem funkció nélkül a csűrben őrzik. (17. kép)

Demeter István
Restaurátor

Miklós Zoltán
Néprajzos-muzeológus

Haáz Rezső Múzeum
535600 Székelyudvarhely, Kossuth u. 29.

16.kép. A kapuelemek beemelése a kiállítóterembe.

17. kép. A kapu egykori helyének mai képe.

Könyv- és könyvtár-rehabilitáció a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyében

Emődi András

Erdélyi és partiumi egyházi könyvtáraink második világháború utáni sorsa a szakma előtt ismeretes. A negyvenes évek második felében a püspökségek, káptalanok, szerzetesrendek, egyházi iskolák ingó és ingatlan vagyonainak részleges vagy teljes államosítása, megsemmisítése érzékenyen érintette a hazai könyvtárügyet is. Az évszázadok óta gyarapodó egyházi könyvtárak egy része a fizikai megsemmisülés határára jutott, másik részét, szerencsés esetekben teljes egészében, más esetekben csak töredékesen, nagyobb gyűjtőkönyvtárak kebelezték be (kolozsvári Akadémiai- és Egyetemi Kvt., marosvásárhelyi Teleki Kvt., bukaresti Nemzeti Kvt. stb.), így módon a tudomány számára megőrződtek, ha nem is jogos tulajdonosuk kezelésében.

Nagyváradon a katolikus egyház rendelkezett országos viszonylatban is, mind mennyiségi, mind tartalmi szempontból előkelő helyet elfoglaló könyvállományokkal. Várad a középkori magyar könyvkultúra történetében közismerten jelentős helyet foglalt el.¹ A számos, itt megtelepedő szerzetesrend és a világi papság birtokában, elsősorban a püspökök és a kanonokok személyi gyűjteményeiben, jelentős könyvállomány halmozódott fel. A középkor végén, a kiteljesedő magyarországi humanizmus korának váradai könyvtártörténetében olyan bibliofil főpapok neveivel találkozunk, mint Vitéz János, Filipecz János, Kálmáncsehi Domokos, Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Henckel János, Haczaqi Márton.

E fényes korszak a török hódoltság korával és a hitújítás megrázkódtatásaival végleg letűnt, a püspökség és a káptalan 1556-tól a majd másfél évszázad múltán bekövetkező katolikus restaurációig csak névleg marad fent.² A protestáns fejedelmek idején a könyvállomány egy része a fejedelmi központba került, majd a maradékot Bátor István a kolozsvári és gyulafehérvári jezsuita rendházak részére foglalja le. Az állományok így nagyrészt szétszóródtak, megsemmisültek.³

Várad 32 évig tartó török uralma idején megtörik minden folytonosság, a középkori és korai újkor előzmények szinte minden tekintetben nyomtalanul eltűnnek.

1. kép. A könyvtárnak helyt adó épület: Nagyvárad – Bazilika.

A 17–18. század fordulóján visszatelepülő püspökség és káptalana, majd az 1741-ben alapított papnevelő intézet ismét a könyvgyűjtés helyi központjai lesznek az ugyancsak a századforduló táján megtelepedő jezsuita rendház mellett. Csáky Imre és az utána következő püspökök egy barokk szellemiségű, ám még igen szerény állománnyal rendelkező püspöki könyvtár alapjait vetették meg, ám Patachich Ádám püspök az általa építtetett püspöki palota könyvtártermében már impozáns méretű, 8.000 kötetes reprezentatív könyvtárat hozott létre, mely az országos jelentőségű katolikus főpapi könyvtárak sorában helyezkedett el, Klimó püspök pécsi, Eszterházy érsek egri és Batthyányi püspök gyulafehérvári könyvtárai mellett. Kalocsai érsekké váló kinevezésekor azonban teljes könyvtárát magával vitte, és a nagy hírű kalocsai érseki könyvtár alapjait vetette meg általa. A 18. század folyamán Váradon megtelepedő szerzetesrendek mindegyikének (jezsuiták, ferencesek, kapucinusok, premontreiek, irgalmasrendiek) volt néhány száz, némelyikének párezer

¹ Jakó Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 138–168. o.

² Bunyitay Vince–Málnási Ödön: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. kötet (A váradai püspökök a száműzetés és az újraalapítás korában. 1566–1780.) Debrecen, 1935. 28–161. o.

³ Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604). Erdélyi Könyvesházak I. Szeged, 1991. 15–19. o.

2–4. kép. A könyvek és a könyvtár állapota 1998-ban.

kötetes könyvtára, azonban egy részük a századvégi felosztató rendeletek áldozatává vált.⁴

E 18. századi kezdetektől az első világhétségig, két évszázadnyi békésnek mondható fejlődés során mindezen könyvtárak jelentős mértékben gyarapodtak. 1915-ben a püspökség könyvtárában közel 40.000 kötetet jegyeztek, ugyanakkor a káptalani illetve egyházmegyei-szemináriumi állományokat egyenként 15.000 kötetesre tehetjük. A szerzetesrendiek közül a Premontrei Főgimnázium könyvtára (mely részben megörökölte az 1773-ban felosztott jezsuita rend könyvanyagát is) és a Kapucinus rend könyvanyaga őrzött jelentős, többeszes történeti könyvanyagot.

A háborúk közötti zavaros időben a könyvtárak ügye háttérbe szorult, állományaik alig gyarapodtak, majd 1947-ben kezdetét vette az a nagymértékű pusztulás, melynek romjain a jelenleg is folyó rehabilitációs munkát elkezdjük.

1948-ban a püspökséget egy nap alatt kényszerítették a püspöki palota átadására. Az 1770-es évektől az épületben levő püspökségi- és 1929 óta a régi papnevelde épületéből szintén ide átköltöztetett szemináriumi könyvtárak sorsa megpecsételődött, közprédává váltak. Az állomány javarésze fizikailag megsemmisült, egy részét szétlopkodták, egy részét az épületbe beköltöztetett görög politikai

menekültek tüzelőnek használták, kisebb részét a megyei könyvtár (a szintén államosított egykori görög-katolikus püspöki palota épülete) pincéjébe hordták, ahol több évtizeden át nedves közegben tárolták és ahol jelentős része komolyan károsodott. Az állomány töredékét még 1948-ban sikerült átmenekíteni egy, a kanonoki épületek mögött elhelyezkedő gazdasági épületbe, majd a székesegyház galériájára.

Az egyházmegyei szeminárium könyvanyagát 1962-ig a vegyes felügyeletű (püspökség – állam), püspöki palotában levő egykori házikápolnában őrizték, amikor is a hatóságok a kiválogatott értékesebb könyveket lefoglalták, a maradékot az egyház átszállíthatta a székesegyház épületébe, a már ott levő megmenekült püspöki könyvek mellé.

Szerencsésebb helyzetben volt a káptalani könyvállomány, mely a székesegyház felépültétől (1780) a kápolna feletti második szint könyvtártermeiben nyert elhelyezést. Mivel nem érintette az ingatlanok államosítása és amúgy is viszonylag eldugott épületrészben volt, elkerülte a hatóságok figyelmét és átvészelte a háború utáni időket.

A Premontrei Főgimnázium könyvtárai (rendi és tanári) jelentős háborús károk után az államosítást sem kerülhették el, így jelenleg az ismét működő rend csak 2–3 ezer megmenekült kötetet tudhat magáénak. A Kapucinusok könyvtára szerencsésen, majdhogynem érintetlenül átvészelte a kommunizmus évtizedeit.

A 60-as évek elejére tehát a püspöki, a káptalani és szemináriumi könyvállományok – illetve maradványaik – a székesegyház épületébe (1. kép) kerültek, ám pusztulásuk, igaz jóval kisebb mértékben, a gondatlan kezelés

⁴ Boros István: A kalocsai főszékesegyházi könyvtár. Bp., 1994; Emödi András: A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században. Bp.-Szeged, 2002; Emödi András: Nagyváradi katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára. In: Magyar Könyvszemle 2003/4.

5–6. kép. A felújítás utáni állapot 2000-ben.

következtében tovább folytatódott. A nyitott galériáról bárki elemelhette a neki megtetsző köteteket. Az államhatóság által minden téren ellehetetlenített egyházi előjárók nem tudtak érdemben a könyvtári állomány védelméről gondoskodni. Később a teljes könyvállományt az időközben államosított káptalani levéltár helyiségeibe zsúfolták, ahol minden rendszert nélkülözve, ömlesztve várt sorsára.

Különösen nagy vesztesége a könyvtárnak az ősnymtatvány- és antikvagyűjteményeinek megtizedelése. 1978 és 1982 között egy kényszerleltározat után kiválogattak az állományból 11 ősnymtatványt és 98 antikvát a bukaresti Nemzeti Könyvtár számára.

1998-ban, a könyvtár rehabilitálási munkáinak kezdetére, a vázolt előzmények után, egy teljes összevisszaságban, fűtetlen és világítás nélküli termekben, az egykori levéltári szekrényekbe zsúfolva vagy dobozokban és ömlesztve a földön elhelyezett, poros, megtizedelt, körülbelül 25.000 kötetet számláló könyvállomány további megnyugtató sorsáról kellett helyesen dönteni és az első lépéseket megtenni. (2–4. kép) A munkálatok szakmai felügyeletére az Erdélyi Múzeum Egyesületet kértük fel. Az immár egységesen kezelt állományok okán az újonnan kialakítandó gyűjtemény az Egyházmegyei Műemlék-könyvtár nevet vette fel.

Első lépésben a könyvtárraktárként működő egykori hat levéltári helyiségből, gondos válogatás után a felhalmozódott teherautónyi mennyiségű lomot és papírhulla-

déket szállítottuk el, illetve a maradék levéltári anyagot bedobozolva, zárható szekrényekbe helyeztük el.

A három fő állományegység (püspöki, káptalani, szemináriumi) szétválasztása egyrészt egyszerűnek bizonyult, mivel minden káptalani tulajdonú kötetben tulajdonosi pecsét szerepelt, másrészt nehézséget okozott, ugyanis a püspöki és szemináriumi kötetek intézményi bélyegzővel nem voltak ellátva és a gerinceken lévő címkek szerinti azonosítás nem vezetett a várt eredményre. Elkülönítettük az RMK (Régi Magyar Könyvtár: 1711 előtti magyarországi nyomtatványok) köteteket és a régi külföldi nyomtatványokat (15–17. század.), illetve a 18. századi állományban a magyarországi és külföldi nyomdatermékeket. A zsúfoltság ellenére így valamelyest áttekinthetővé és tartalmi szempontból felmérhetővé vált az anyag. Egyértelmű volt, hogy a bénító helyhiány nem teszi lehetővé a további munkát, legalább az állomány fele részét kitevő és aránylag épen megőrződött káptalani könyvanyagot más helyre szükséges költöztetni. A székesegyház épületében lévő egykori káptalani könyvtárterem szinte kihasználatlanul, ám lepusztult állapotban kínálkoztak e célra. A tatarozásukhoz illetve a 700 folyóméternyi polcrendszer elkészíttetéséhez a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától (Budapest) kaptunk jelentős anyagi támogatást.

2000 júniusára renováltattunk és korhű, fából készült polcrendszerrel szereltünk fel három termet. (5–6. kép) A káptalani állomány esetében egy 1843-ból fennmaradt

7–8. kép. A felújítás és berendezés utáni állapot.

katalógus alapján válogattuk az átszállítandó könyveket, a püspöki és szemináriumi állományok esetében minden 1800 előtt külföldön nyomtatott és 1850 előtt Magyarországon nyomtatott könyvet átszállítottunk a felújított könyvtártermekbe.

Összességében 6 ősnymotatvány, 126 RMK, 266 antikva, mintegy 800, 17. századi külföldi nyomdatermék és kb. 10.000, 18. századi, illetve 19. század eleji nyomdatermék került a felújított, könyvtári célra minden szempontból alkalmas, biztonsági berendezésekkel ellátott helyiségekbe, ily módon a véglegesen elhelyezett, mintegy 12.000 kötet magában foglalja a három fő állományegység muzeális, kiemelkedő kultúrtörténeti értékkel bíró részeit. (7–8. kép) A zsúfoltságtól felszabadult hat egykori levéltári helyiséget renoválásuk után továbbra is könyvtárraktárnak és levéltárnak használjuk. Itt helyeztük el az egykori országterületre kiterjedő katolikus sematizmusgyűjteményt és a kb. 10.000 kötetnyi újkori, zömmel 19. századi könyvet és folyóiratot.

A gyarapodást az egyházmegye területén lévő felszámolt vagy szórványsorsra jutott egyházközségek plébániakönyvtárainak teljes-, illetve a plébániák zöméből az értékesebb kötetek (RMK, antikvák és 17–18. századi kötetek, raritások, unikumok) begyűjtése jelentette. A 2000–2006 között begyűjtött 2 ősnymotatvány, 93 RMK, 108 antikva és hozzávetőleg 1.000 kötetnyi 1800 előtti mű a könyvtár muzeális könyvállományát jelentős mértékben gazdagította.

Az évtizedekig tartó enyészet és elzártság után a tudományos kutatás számára is megnyílt a könyvtár. 2000-től megkezdtük az egyes állományrészek leltározását és bekapcsolódtunk a retrospektív nemzeti bibliográfia adatgyűjtési munkálataiba. Elvégeztük a régebbi káptalani könyvállomány tudományos igényű feldolgozását, összeállítottuk az egykori nagyváradi szemináriumi nyomda monográfiáját és termékeinek katalógusát, továbbá a könyvtár teljes régi állományának kronologikus szempontok szerint történő közzétételét is megkezdtük, együttműködve az Országos Széchényi Könyvtárral. Szerencsésnek tekinthetjük helyzetünket, ugyanis műtárgyvédelmi szempontból sürgős tennivalóink nincsenek.

Aktív penész- vagy rovarfertőzött könyvanyagot sem a törzsállományban, sem a plébániákról begyűjtött kötetek között nem észleltünk. Hosszú távon azonban elkerülhetetlen a könyvkötések konzerválása, illetve az igen nagyszámú fizikailag sérült, rongálódott kötetek restaurálása. (9–10. kép)

Emődi András
Nagyvárad

9–10. kép. Restaurálásra váró, sérült kötetek.

Elnéptelenedő egyházközségekből összegyűjtött könyv és levéltári anyag állománymegőrző munkálatai a marosvásárhelyi római katolikus Keresztelő Szent János Plébánián

Benedek Éva – Bíró Emese – Barabás Kisanna

Az összegyűjtés célja és megvalósítása

A budapesti Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma 2002-től pályázatot írt ki lelkes nélkül maradt parókiák, filiák, elnéptelenedő egyházközségek könyveinek, irat-együtteseinek megmentésére. Pár év alatt jelentős anyag gyűlt össze, amelynek raktározását, tárolását a marosvásárhelyi római katolikus¹ Keresztelő Szent János templom és Esperesi Hivatal vállalta magára.

A Marosvásárhely főterét ékesítő barokk templomot szép toronysisakjával, 1728 és 1764 között építették a jezsuiták, Scherzer Bálint tervei szerint, Hammer Konrád kolozsvári építész kivitelezésével. (1. kép) Azon a helyen épült, ahol 1702-ben egy fából készült kápolna állott, melyben 1707-ben II. Rákóczi Ferenc is misét hallgatott. A kéttornyú barokk templomot 1750. október 4-én báró Sztojka Zsigmond Antal püspök szentelte fel.²

Az itt összegyűjtött 16–20. századi könyvek, valamint 18–20. századi dokumentumok, beérkezési sorrendben a következő helységekből kerültek be: Mezősámsond, Székelyhodos, Marosjára, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Dicsőszentmárton, Ákosfalva, Székelyvécke, Egrestő, Alsójára, Sinfalva, stb.

A megmentésre szoruló értékek nagyrészt egyházi témájúak: prédikációk, misekönyvek, bibliák, domus historikái, anyakönyvek, püspöki körlevelek stb.

A könyvek és iratok átvizsgálás és fertőtlenítés előtt, elkülönítve, a templom udvarán újonnan felépített Deus Providet tanulmányi központ és ifjúsági házba kerültek. (2. kép) Itt egy alagsori teremben külön erre a célra készített fapalckon helyeztük el a könyveket és a konzerválási munka megkezdése előtt megfigyelés alatt tartottuk. (3. kép)

¹ A marosvásárhelyi katolikus egyház története visszanyúlik a Szent István-i időkhöz. 1240 körül megjelennek a Domonkos-rendiek, 1316-ban a ferencesek kolostora már áll a Vár területén. A közben tönkrement Szent Miklós plébániáról az első okleveles adat 1323-ból származik, Romanus nevű plébánosa szerepel az 1332-es pápai dézsmajegyzékben. A feljegyzések szerint a város már a 16. század elején jelentős egyházi központ és alesperesi székhely. (Marosvásárhelyi Útikalauz, II. bővített kiadás, Marosvásárhely, 2000. 22, 24, 37, 51. o.)

² Marosvásárhelyi Útikalauz, II. bővített kiadás, Marosvásárhely, 2000. 54–55. o. Pál-Antal Sándor: A marosvásárhelyi római katolikus élet évszázadai, in: A marosvásárhelyi Keresztelő Szent János plébánia, Marosvásárhely. 7.-9. o.

1. kép. A Keresztelő Szent János plébániatemplom, Marosvásárhely.

A könyvek és iratok készítés-technikai leírása, állapotfelmérése, anyagvizsgálata

A begyűjtött könyvek egy része, merített rongypapírból készült, nagyobb részük, a 19–20. századi, a cellulóz mellett, apró farészecskéket, ún. facsiszolatot is tartalmazó papíryanag. E könyvek lapjai gyengébbek, és színük enyhén sárgás. Jelentős részük fekete és színes természetes anyagú nyomdafestékkal nyomtatott, a 19. századiak között sok a szintetikus festék.

A megmentésre szoruló könyvek kötése barna színű, növényi cserzésű borjú és marha, valamint timsós cserzésű sertésbőr, kis számban műbőr és textilborítás.

Táblájuk nagyobb részt papír, de van közöttük bükk, illetve tölgyfából készült fatábla is.

2. kép. A Deus Providebit tanulmányi központ.

3. kép. Könyvek az alagsori elkülönítő helyiségben, fertőtlenítés előtt.

A levéltári gyűjtemény egy része jó minőségű papírra íródott, fekete vagy sötétbarna színű vas-gubacs (vasgalusz) tintával, a 19–20. századi savas, gyengébb papíron modern tintát is találunk és van közöttük átütő papírra gépelt irat is.

4. kép. Biológiai károsodás.

5. kép. Aktív penész egy iraton.

6. kép. Penészgomba által megtámadott bőrkötés.

A behozott könyvek és iratok nagy része jó állapotban volt, de sajnos egyesek jelentős biológiai és kémiai károsodást szenvedtek. (4. kép)

E lapokon aktív penészgomba jeleit figyeltük meg. (5. kép) A penész a papír cellulóz anyagát és a bőrt alkotó kollagén-fehérje rostokat is tönkreteszi, anyagcsere termékével lilás, barnás, visszafordíthatatlan színváltozást okoz. A penészgombák és baktériumok által termelt savak és enzimek feltöredelnek a papír cellulóz- és a bőr fehérjeláncát, csökkentik a tárgy anyagának mechanikai szilárdságát. (6. kép) Egyes mikroorganizmusok hidrogén-peroxidot bocsátanak ki, ami elősegíti a szerves anyagok oxidációs lebomlását.³ Így a papír vagy bőr meggyengül, szivacsossá, mállékonnyá válik, amint azt a mi esetünk is mutatja. A kiszáradt, törékeny bőrok mellett egyes kötésekben a bőr elenyvesedését észleltük, ami feltételezhetően a cserzőanyag kioldásának eredményeként ment végbe.

Valószínű, a nem megfelelő tárolás, a plébániákon, filiákon a levegő túlzott nedvességtartalma, illetve a relatív páratartalom ingadozása, amely szoros kapcsolatban áll a hőmérséklettel, játszott közre a mikroorganizmusok elszaporodásához.⁴ Tudjuk azt, hogy vannak olyan penészgombafajok, pl. *Penicillium*, amelyek alacsony nedvesség igényük miatt, több évig is élhetnek a könyveken.

A fatáblák nagyon sokszor rovarrágás áldozatai lettek. A cellulóz kitűnő táplálék a rovaroknak, így egy-egy könyvtábla valóságos csipkévé vált. (7. kép)

A 19–20. századi anyakönyvi kivonatok, körlevelek és egyéb iratok nagyon sokszor gondatlanság miatt padlásokon heverték, ezeken a madarak és rágcsálók okoztak

³ Timárné Dr. Balázs Ágnes: Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 119–124. o.

⁴ Járó Márta: A legfontosabb műtárgykörnyezeti paraméterek mérése, Múzeumi Állományvédelmi Füzetek, 1. Budapest, 4–6. o.

7. kép. Rovar okozta károsodás a fatáblákon.

8. kép. Padlásról beszállított iratok.

9. kép. Összehajtogatott iratsomók.

11. kép. Paraformaldehides fertőtlenítés.

10. kép. Aspergillus penészmintá.

különböző károkat. (8. kép) Sok összehajtogatott, cérnával átkötött iratsomó mechanikai sérülést szenvedett, szélei behasadtak, törékennyé váltak. (9. kép)

Mivel szemrevételezés alapján, pontosan nem tudtuk megállapítani, hogy a papíron lévő penésztelepek élet-

képesek-e, ezért a csíkszeredai Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem mikrobiológiai laboratóriumában végeztünk penészvizsgálatokat.⁵ A táptalajon történő kitenyésztés eredményeként két penészgomba faj spóráiból fejlődtek ki telepek: *Aspergillus fumigatus* fresenius és *Aspergillus* sp. (10. kép)

Állagmegőrzési munkálatok

Fertőtlenítés

Az elvégzett penészvizsgálatok eredményei szükségessé tették a fertőtlenítést. A penészgombák által okozott kártétel eltérő mértéke szerint a hatékony beavatkozásnak különbözőek a módszerei. Az eljárások megválasztása a megtámadott könyvtári anyag állapotától függött. Első lépésben minden egyes addig elkülönítetten tárolt könyvet és iratot műanyagzsákokba helyeztünk, melybe kis vetex zacskóba (nem szőtt, félig áteresztő poliészter) penészgátlóként kristályos állapotú paraformaldehidet $(\text{CH}_2\text{O})_n$ tettünk. A vegyszert, párolgás céljából 48–64 órán keresztül tartottuk a zsákokban. (11. kép) A keletkezett, vagyis

⁵ Köszönet György Éva mikrobiológusnak az önzetlen segítségért

12. kép. Ecsetelés Preventol CMK-val.

a zárt zsákban kialakult formaldehid gáz a gyakorlatban hosszú ideje alkalmazott fertőtlenítőszer, amely hatékonyan pusztítja el a könyveken fellelhető baktériumokat, penészspórákat, valamint egyéb biológiai kártevőket.

Az általános fertőtlenítés után, a zsákokból kivett könyveket és iratokat, még 24 órán keresztül, megfigyelés alatt tartottuk, egy erre a célra készített fémszekrényben.

Az aktív penész által megtámadott, szétesett, meggyengült könyveket és dokumentumokat, a hatékonyabb fertőtlenítés céljából, laponként Preventol CMK (para-klór-metakrezol) 0,5–1%-os etilalkoholos oldatával ecseteltük át. (12. kép). A kötések etil-alkoholban oldott 1–1,5%-os Sterogenollal is átkentük.⁶ A levéltári anyag egy részét fertőtlenítés után Wei T,O® Spray No.12 elnevezésű (magnézium-metoxid és metil-magnézium-karbonát: MMMC), nem vizes savtalanító oldattal permeteztük be.⁷

A fertőtlenített könyvlapokat gyógyászati kötszerrel letakarva, a napfény károsító hatásától védve, szabad levegőn szárítottuk. (13. kép)

Száraz tisztítás, portalanítás

A száraz tisztítás ugyan nem hat a felszín alatti szennyeződésre, ami esetleg a papír rostjai közé került, de felületileg sok légy piszok, madárürülék, ragasztómaradvány stb. távolítható el orvosi szike, fapálcika vagy puha szőrű ecset segítségével. (14. kép) Ezért minden egyes könyvet laponként puha szőrű ecsettel portalanítottunk, majd legyező formában kinyitva a károsító hatásoktól védve a szabad levegőn szellőztettük. (15. kép) A vaknyomásos díszítésű bőrkötésekből is részben sikerült a lerakódott, megkeményedett por és egyéb szennyeződések eltávolítanunk, amit esztétikai szempontból is fontosnak tartottunk.

⁶ Beöthy Kozocsa Ildikó – Kastaly Beatrix – dr. Vásárhelyi Tamás: Bevezetés a restaurálásba: a restaurálási dokumentáció. A papír, pergamen és bőr fertőtlenítése és száraz tisztítása. OSZK, 1992. 26–27. o.

⁷ Kastaly Beatrix: A papír savtalanítása és fehérítése. OSZK, 2000. 14–15. o.

13. kép. Könyvlapok fertőtlenítés után.

14. kép. Száraz tisztítás, portalanítás.

15. kép. Szellőztetés szabad levegőn.

A kötések konzerválása

Mind az elenyvesedett, mind a száraz bőrkötések állapota javulhat különböző konzerváló emulziók bevétele után. Erre a célra az egyik legalkalmasabb kezelőszer az Országos Széchényi Könyvtár által ajánlott likker, amely többek között felületaktív tisztítószereket, zsira-

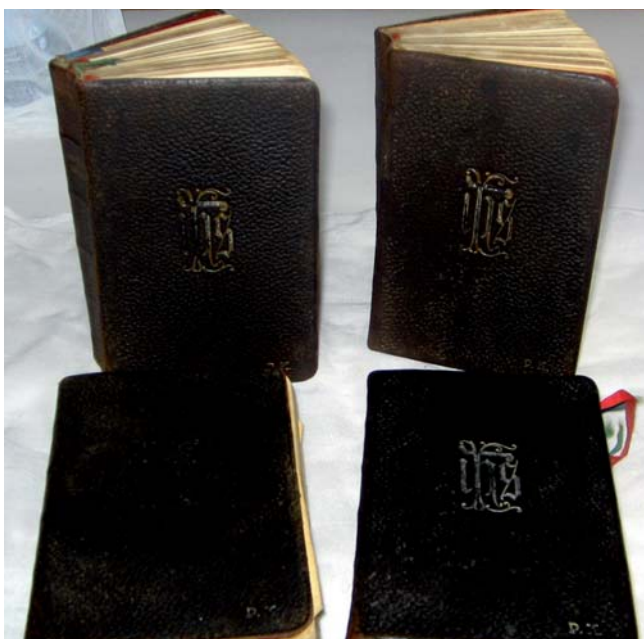
16. kép. Károsodott bőrkötés konzerválása likkerrel.

17. kép. A kötések védőpasztával való bevonása.

18. kép. Műbőrkötések tisztítás előtt.

19. kép. A műbőrkötések tisztítás után.

dék és nedvességpótló, regeneráló anyagokat tartalmaz.⁸ A kémiai, biológiai, károsodást szenvedett bőrkötéseket ezzel a likkerrel átkentük, illetve tamponálással puhítottuk (16. kép). A konzerváló művelet elvégzése után a bőr kellően megpuhult, a többször megismételt eljárás pótolta a bőr elveszített szerkezeti víz- és zsíryanagtartalmát. Végül a későbbi megóvás céljából a bőrkötéseket a moszkvai Állami Könyvtár receptje szerint készült tartósító, konzerváló pasztával kentük át.⁹ (17. kép)

Egyes műbőrkötéseken fehér színű piszok és penészlerakódás mutatkozott. (18. kép) E kötések 30%-os vízes glicerin oldattal átkentük, így színük és tapintásuk kellemesebb hatást mutatott. (19. kép)

Tárolás, raktározás

A fertőtlenítési, tisztítási műveletek után a könyvek, iratok tárolása, megőrzése a templom kórusán, erre a célra készített üveges, zárt faszekrényben történt.

A hiányos, gyengébb megtartású és a folio méretű könyveket, lefektetve, gyógyászati kötszerbe becsomagolva helyeztük el (20. kép), és a többi könyv is a konzerválási követelményeknek megfelelő tárolást kapott. (21. kép) A papírdokumentumokat kartonból készült irattartóba tettük. Folyamatban van a könyvek és iratok szakszerű feldolgozása is. Reméljük, hogy a zárt szekrényben való tárolás védi az anyagot a terem esetleges hőmérséklet és nedvesség-ingadozásától. (22. kép)

Továbbá javaslatokat tettünk, hogy a megengedett hőmérsékleti határérték: 15–20°C, a RH: 44–55%, a megvilágítás 50 lux legyen.¹⁰

⁸ Likker: 400 gr víz, 40 gr zsíralkohol-szulfát, 10 gr lanolin, 30 gr pataolaj, moksáskanálnyi Nipagin, kevés alkoholban oldva

⁹ A viaszos bőrpasztá receptje: 100 gr pataolaj, 32 gr méhviasz, 6 gr timol (keves alkoholban feloldva), 1 gr paraoxi-difenil-amin (porrá törve)

¹⁰ Járó Márta: Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban, Budapest, 1991.106. o.

20. kép. Gyenge megtartású könyvek a szekrényekben.

21. kép. Konzervált könyvek a zárható szekrényben.

A megkezdett munka tovább folytatódik, bízunk abban, hogy az elnéptelenedő egyházközségekből begyűjtött és begyűjtésre kerülő könyv- és levéltári anyagot sikerül megmenteni és megőrizni az utókor számára.

Benedek Éva

okl. papír–bőr restaurátor művész

Csíki Székely Múzeum

Csíkszereda Vár tér 2.

Tel.: +40 (266) 311-727

benedek.eva@freemail.hu

Bíró Emese

referens

Hargita Megyei Kulturális Központ

Csíkszereda

Tel.: +40 (266) 372-044

biromesi@yahoo.com

Barabás Kis Anna

múzeológus

Keresztelő Szent János Plébánia Levéltára

Marosvásárhely

Tel.: +40 (265) 250-270

22. kép. Könyvszekrények a levéltárban.

Egy 19. századi magyar népi kalendárium és egy román nyelvű, cirill betűs prognosztikon restaurálása

Márton Krisztina

A magyar nyelvű kalendárium

A magyar népi kalendárium a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár tulajdona. A könyvtár alapítójának, gróf széki Teleki Sámuelnek jóvoltából 1802-ben nyitotta meg kapuját a nagyközönség előtt. Kezdetben a könyvtár, *Bibliotheca Telekiana*, negyvenezer kötetet számlált, melyeket a gróf – életpályája végén Erdély kancellárja – Európa huszonöt országában vásárolt, illetve vásároltatott ifjú évei és tanulmányútjai alatt jól megalapozott ismeretségein keresztül. Később az eredeti gyűjteményhez csatolták számos más könyvtár anyagát, így a mai állomány az összes könyvtártípust magába foglalja: úri, iskolai, kolostori, tanári, orvosi, azaz különböző gyűjtemények változatos anyagát. A legnagyobb állomány (nyolcvanezer kötet), amellyel a Teleki könyvtár bővült, a másik névadó Bolyai könyvtár, mely a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtáráként működött. Értékes része az állománynak a két Bolyai húszezer oldalnyi kéziratára. A gyűjtemények értékét a tartalmi sokszínűség mellett, számos ösnyomtatvány, első kiadás, híres nyugat-európai nyomdák termékei, művészi könyvkötések, nagy mesterek keze által illusztrált könyvek és egyéb ritkaságok adják. Egy másik különleges értékkel bíró része a gróf feleségének, iktári Bethlen Zsuzsannának hungarika-gyűjteménye.

A tárgy leírása

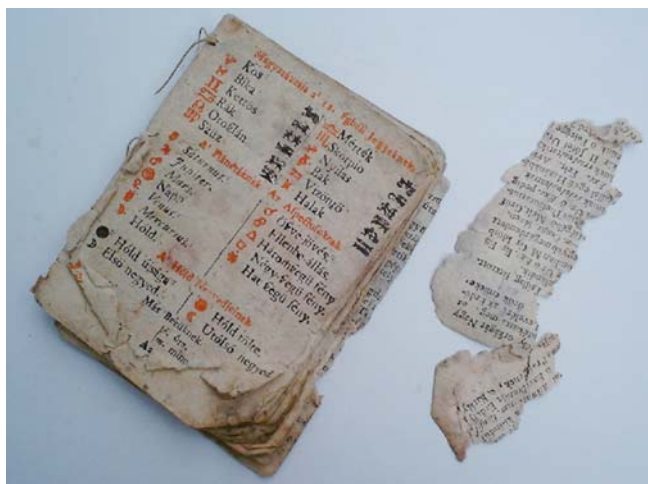
A magyar népi kalendárium kiadása minden valószínűség szerint 1781-re datálható, ugyanis jóvendölései az 1782-es esztendőre szólnak, és mivel ezek a könyvecskék az év végi sokadalmakon kerültek forgalomba, valamikor az előző évben kerülhetett ki a nyomdából.

A kisméretű, kétszínű nyomtatványban a szöveget fekete betűkkel, a címek, szimbólumok és az ünnepek, kiemelés végett, vörössel íródtak. Tartalma jól őrzi a népi kalendáriumok hagyományos felépítését: a szimbólumok jegyzéke, a hónapok két-két oldalra osztva, jóvendölések az évszakokról, egészségről és betegségről, a „Nemes Erdélyországról”, ezeket követi a sokadalmak helyét és időpontját megjelölő lajstrom, majd befejezésül a magyarok krónikája, mely nem csupán a régmúlt eseményeit idézi, hanem a korabeli nemesi családok életének fontosabb mozzanatait is magába foglalja. A kalendáriumi rész lapjai

közé üres íveket kötöttek, melyek a tulajdonos bejegyzéseit voltak hivatottak fogadni. Ezen lapok egyikén egy vízjel töredék található, amely feltehetően egy ló vagy lovas figura részlete. A kötet öt füzetre oszlik, amelyben az ívek száma egyenlőtlen. A füzeteket három pontban tűzték össze.

Állapotleírás

A tárgy restaurálásra történt kiválasztása idején tárolási körülményei stabilak és kedvezőek voltak, a könyv állapota azonban arra utalt, hogy előzőleg kedvezőtlen hatások érték. (1–2. kép). A károsodásokat kiváltó okok közül elsősorban a nedvességet kell említenünk, amely vélhetően a többi tényező gerjesztője is volt. A nedvesség hatására a felületi enyvezés fellazult, a papír így még higroszkopikusabbá vált és ez, mint egy bűvös kör, öngerjesztő folyamatként működött, míg a lapok puhák, foszlékonyak lettek. Állapotbeli különbségek voltak megfigyelhetők a nyomtatott és a kézzel írott lapok között, ami talán azzal a technológiai eltéréssel magyarázható, hogy a nyomtatásra szánt papírt nem enyvezték száradás után, míg az írópapírt a tinta szétfutásának megelőzése végett beenyveztek. Ez védelemtöbbletet biztosíthatott a környezeti hatásokkal szemben. Szintén a nedvesség hatására penésztelep fejlődött ki, melynek micélium-szállai összeroncsolták a papír belső, rostos szerkezetét és helyenként tömbbé szőtték a lapokat. Metabolizmusukból származó enzimjeikkel végleges elszíneződéseket okoztak. A különböző színű foltok különböző gombafajták jelenlétére utaltak. (3. kép) Egyes részekén kirepülőnyílások és járatok formájában – már nem aktív – rovarkárosítás nyomai is látszottak. A lapok enyhe sárgás színe kissé emelkedett savasságra utalt. A poros, piszkos lapokon különböző eredetű foltok voltak. A kézzel írott lapokról a tinta átütött a szomszédos lapokra is. A károsító tényezők együttes hatására, de talán elsődlegesen a mechanikai, azaz emberi tényezőknek köszönhetően a borítóból csak foszlányok őrződtek meg, melyek arra utaltak, hogy eredetileg csupán egy erősebb papír, illetve kartonborító védte a kötetet. Ezt valószínűsíti, hogy ezek a nyomtatványok csupán egy évig voltak használatosak és egy széles, egyszerű igényű tömeget szolgáltak, ezért elegendő volt a hétköznapi kötés. A varrás elszakadt, a fonalból is csak nyomok maradtak meg.

1. kép. A népi kalendárium restaurálás előtti állapota.

3. kép. Penészfoltok a kalendárium lapjain.

2. kép. Különböző károsodások negatoszkópos felvételen.

Anyagvizsgálatok

A biológiai vizsgálatok alátámasztották azt a feltételezésünket, hogy a rovarkárosodás nem aktív és hogy többféle károsító gomba volt jelen.

A fizikai-kémiai vizsgálatok során 5,5 pH értéket mérünk, az enyvezettség szintje pedig gyengének bizonyult.

A szűkebb értelemben vett restaurálás szempontjából fontosak voltak a papír anyagára vonatkozó vizsgálatok, azaz a rostok eredete és hossza.¹ Mikroszkópos vizsgálatok alapján megállapítottuk, hogy kézi merítésű rongypapírról van szó, melynek rosthosszúsága közepes. A papír vastagsága változó a lapok különböző pontjain, de 14µ köré tehető. Kis különbség mutatkozott a nyomtatott és a kézzel írott papír vastagsága között. Ez részben talán annak tulajdonítható, hogy a nyomtatáskor ismét préselték a lapot, míg a kézzel írottat nem.

¹ Az anyagok összeférhetőségének elvét figyelembe véve, csak a papír vastagság mérése után választható ki a megfelelő japánpapír a kiegészítések végrehajtásához.

4. kép. Ceruzával megszámozott oldal.

A restaurálás folyamata

Fertőtlenítés

Az első lépés a fertőtlenítés volt. Tekintetbe véve, hogy a kalendárium csak papír alapanyagú részekből tevődik össze, tehát nincs jelen bőr vagy pergamen, amelyre a formalin negatív hatással bír, 37,49%-os formalin gőzében való fertőtlenítés mellett döntöttünk, melyet 48 órán keresztül végeztünk. A gombaölő megválasztásakor a fő szempont az adott károsítóval szembeni hatékonyság, a tárgy anyagában való visszamaradás (illetve a deszorpció) foka és az utólag kifejtett hatás időtartama volt. Bár más restaurátor-iskolák előnyben részesítik a modernebb, emberre kevésbé káros vegyszereket, Romániában a formalin előszeretettel alkalmazott anyag, ami részben az anyagi gondoknak tulajdonítható, részben pedig az erre vonatkozó kutatások hiányának. A fertőtlenítést alapos szellőztetés követte.

Száraz tisztítás

Az előzetes fotódokumentáció elkészítése után általános portalanítás következett. Ezután a lapokat a felső sarkukban puha ceruzával megszámoztuk (4. kép), majd a kalendáriumot lapokra bontottuk (5. kép) Lejegyeztük az íveket alkotó lapokat párosával és ezeknek füzetekre való csoportosítását. A szétbontás után a tisztítást radírozással folytattuk. (6–8. kép)

5. kép. A kalendárium lapra bontás után.

6. kép. Lapok száraz tisztítás közben.

7. kép. Részlet száraz tisztítás előtt.

8. kép. Részlet száraz tisztítás után.

9. kép. Nedves tisztítás etil-alkoholos oldatban.

10. kép. Újraenyvezés karboximetil-cellulózzal.

12. kép. Negatívkópiás felvétel a víztöredéket őrző lapról.

13. kép. Lapok kiegészítés előtt.

11. kép. Szárítás.

14. kép. Részlet.

15. kép. A pótlás fölőslégének eltávolítása.

16. kép. Részlet kiegészítés után.

Nedves tisztítás

A száraz tisztítás után oldhatósági teszteket végeztünk a különböző festékek, tinták vízérzékenységét illetően. Annak ellenére, hogy a tapasztalatok jók a régi tinták és nyomdafestékek tekintetében, előfordulhat, hogy technikai hibák miatt ezek mégis vízérzékenyek vagy azzá válnak az öregedés során bekövetkezett káros hatások miatt. Miután tartósaknak bizonyultak, vizes-alkoholos (1:2) fürdőben áztattuk a lapokat. (9. kép) Az alkohol jelenléte azért volt indokolt, hogy védő és megerősítő hatást gyakoroljon a meggyengült lapokra. Egy újabb vizes-alkoholos fürdőben végzett öblítés után, a lapokat karboxi-metil-cellulóz (CMC) ecsettel való felvitelével enyveztük újra. (10. kép) A ragasztóanyag fölősléget újabb öblítéssel távolítottuk el. A nedves tisztítási műveletek nem csupán a lerakódások és a micéliumszálak eltávolítását szolgálták, hanem egyben savtalanító hatásuk miatt is fontosak voltak.

A szárítás szabadon történt, a lapokat szűrőpapírra és műszálal fátyolra helyeztük, a szűrőpapírhoz való tapadásuk elkerülése végett. (11. kép)

Kiegészítés

Ezek után rátértünk a kiegészítésre, amely japánpapír két oldalról való illesztésével történt, így két ív japánpapír adta az eredeti papírvastagságot. (13–14. kép) Ez esetben az alkalmazott ragasztó szintén CMC volt, 3%-os koncentrációban.

17. kép. A helyreállított ívek.

A kiegészítés előtt a hiányok széleit a jobb tapadás érdekében kibolyhosítottuk. Ugyanakkor eltávolítottuk azokat a sérült részeket, amelyeken nem volt írás, hiszen ezek idővel leszakadtak volna, de így a szakadás iránya és mértéke ellenőrizhető volt, hogy írott felületet ne érintsen. A repedésszerű szakadásokat mindkét oldalról megerősítettük vékony fátyolpapírral. A pótláshoz használt papírt szakítva szabtuk méretre, így a rostok nem vágódtak el és jobb tapadást biztosítottak, jobban „kapaszkodtak” az eredeti papír rostjaiba.

A kiegészítést szárítás követte, majd ezt is, mint minden munkafázist, köztes préselés váltotta fel. Ezután szike segítségével eltávolítottuk a japánpapír fölősléget (15. kép), és a szabadon maradt rostokat CMC-vel simítottuk a felületre, majd a ragasztóanyag száradása után ismét présbe helyeztük a lapokat. A pótlások ellenőrzése után a végső préseléshez a jobb simulás végett enyhén megnedvesítettük a lapokat úgy, hogy az íveket enyhén nedves itató papírok között kissé lenyomattuk, így a nedvesítés foka és egyenlőtlensége ellenőrizhetőbb volt. (16–17. kép)

A borító rekonstrukciója

A borító elkészítése előtt analógiákat kerestünk, melyek bőven akadnak a Téka gyűjteményében. Ezeknél

18. kép. A népi kalendárium restaurálás után az új borítóval.

megfigyelhettük, hogy a restaurált kalendáriumnál fennmaradt borító töredékéhez hasonlóan többnyire kartonborítást alkalmaztak. Ezeket később nagyon gyakran újraköttették, így találkoztunk keményborítású, márványozott papírral vagy vászonnal bevont példányokkal is. Az egyszerűbb kartonborítót általában csak a gerincen ragasztották hozzá a könyvtesthez, ezért jellemző károsodás, hogy a könyvtest kiesik a borítóból. Sok ebben a formában őrződik ma is. Ismét másoknál megfigyelhető, hogy nem köttették újra, csupán újabb kartonborítót szabtak, és egyszerűen ráborították ragasztás nélkül. Mivel a könyveknél a művészeti alkotásokhoz képest kissé nagyobb hangsúlyt kap a restaurálásban a funkcionalitás, úgy éreztük, hogy az eredeti megoldás nem lenne megfelelő a mindennapos kutatásnak kitett kalendáriumnál, emiatt nem csupán a gerinchez ragasztottuk a kemény kartonból szabott borítót, hanem előzékpapírt is alkalmaztunk. Ez a megoldás kompromisszum volt, de bármikor eltávolítható, visszafordítható. Végül dekoratív japánpapírból és lenvászonból kapott külső borítást a könyvecske. (18. kép)

A román nyelvű prognosztikon

A tárgy leírása

A román nyelvű kalendárium megjelenése 1815–1816-ra tehető. Nem lehetünk egészen biztosak a datálás pontosságában, ugyanis a könyvből több lap, köztük a címlap is hiányzik. A végén azonban egy táblázat található, amely több mint száz évre tartalmaz előrejelzéseket.² A táblázat az 1816-os évszámmal kezdődik, így valószínű, hogy a prognosztigont az azt megelőző évben adták ki.

A szöveg román nyelvű, de cirill betűs. Táblázatokban és illusztrációkban gazdag. Az illusztrációk az év ábrázolásához, a planétákhoz és a zodiákus jegyekhez fűződnek. Egyik érdekesség, hogy a Hold hetedik planétaként van számon tartva.

Állapotleírás

A könyv – eltekintve a hiányzó lapoktól – viszonylag jó állapotban maradt fenn, biológiai károsodás nem érte. A károsító tényezők közül első helyen a savasság, a foto-kémiai folyamatok és az emberi beavatkozások játszottak szerepet.

A vászonkötés, az indigókék előzékpapír és az ívek közepének megerősítésére használt szokványos írógépelt papírcsíkok egy előző javításról árulkodtak, melyet minden valószínűség szerint könyvkötő végzett. Ennek a beavatkozásnak köszönhetően a könyv visszanyerte funkcionalitását, azonban a mester a restauratori etikát valószínűleg nem ismerve sem a minimális beavatkozás, sem a kompatibilitás, sem pedig az eredeti anyagok megőrzésének szempontjait nem tartotta szem előtt. Sok helyen a javítócsíkok egészséges papírfelületet is lefedtek, ezáltal a füzetek közepének vastagsága megnőtt, a javítás

² Az utolsó oldalon a szöveg vesszővel zárul, ez szintén hiányra utaló jel

19. kép. Törékeny, szakadt, javított lapok a prognosztikonból.

21. kép. Egy szakadt lap.

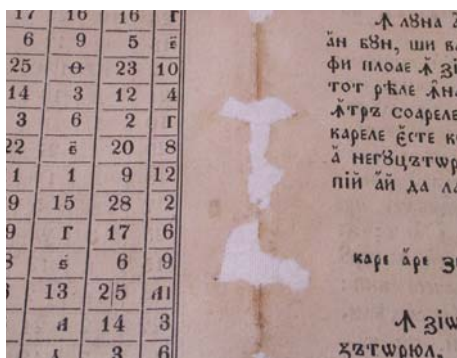

22. kép. Megerősítés fátjólpapírral.

megmerevítette a papírt, így a csíkok mentén az eredeti papír gyakran beszakadt. Az utolsó lapot fordítva kötötték be, így a 172-es oldal után következett a 171-es.

23. kép
Hiányok
a varrás mentén.

24. kép. Kiegészítés japánpapírral.

25. kép. A restaurált füzetek.

ez a papír anyagának összetételéből,³ a kezelések során visszamaradt vegyszerek mennyiségéből, melyek különböző kémiai reakciókat válthattak ki, ezáltal felgyorsítva az öregedési folyamatokat. Az enyvezettség túlzott vagy nem elegendő mértéke is kiválthat nem kívánt átalakulásokat. Jelen esetben talán épp az enyvezettség magas foka okozta/fokozta a papír törékenységet. A lapokon található vízfoltok egykori ázásra utaltak.

A restaurálás folyamata

Az általános portalanítás és a lapok számozása után a könyvet lapjaira bontottuk (20. kép) és a munkát újabb, alapos tisztítással folytattuk, majd oldódási teszteket végeztünk etilalkohol 1:1 arányú vizes oldatával. A tintával és tintaceruzával írott bejegyzéseknél eltávolítottuk a tintafölösleget: az etilalkoholos oldatot vattapamaccsal hátulról vittük fel az írás felületére, alulról, pedig szivópapírral itattuk fel a fölösleget. Így nem kellett attól tartani, hogy a visszamaradt tinta szétfutna a mosások során. Meleg, semleges mosószeres vízbe merítve mostuk át a lapokat. Rövid áztatási idő után eltávolítottuk a javítócsíkokat. Öblítés után újraenyveztük a lapokat CMC 0,3–0,4%-os vizes oldatával. Ezután szabadon szárítottuk, majd présbe helyeztük.

A szakadások mentén előkészítettük a lapokat a kiegészítéshez (21. kép), bolyhosítással, illetve a nagyon töredezett, írást nem tartalmazó szélek eltávolításával. Japánpapír duplán való alkalmazásával egészítettük ki a hiányokat. A szakadásokat két oldalról japán fátypapírral erősítettük meg. (22–24. kép) Végül eltávolítottuk a kiegészítések mentén a fölösleget és a sarkokat lekerekítettük az eredetihez hasonlóan. (25. kép)

A kötéshez és a borító elkészítéséhez könyvkötő segítségét kértük. (26–27. kép) Érdekeséggel megemlítenéd, hogy a könyvkötőmester Krón Ernő, Marosvásárhely különleges egyénisége, aki műhelyét és a mesterséget három generáción át örökölte. Ő maga igyekszik tudását

A könyvtest megjelenésének megváltozásához a tulajdonosai is hozzájárultak az által, hogy bizonyos adatokat, dátumokat jegyeztek fel benne, lefordították, pontosabban átírták latin betűs kézírással az egyes címeket, bolygók neveit, stb. A könyv történetének szempontjából, illetve talán kulturális okokból is érdekesek azok a bejegyzések, amelyek alátámasztják vagy megcáfolják a jövődöléseket, ezáltal illusztrálva a jövődölésekhez való viszonyulást, a beléjük vetett bizalmat, hitet. Böven adódnak, azonban kevésbé érdekes aláhúzások ceruzával, golyóstollal, tintaceruzával, fekete tintával, stb. A sarkok betűrődtek, helyenként nagyobb hiányok keletkeztek. A szakadásokat néhol postai bélyeggel ragasztották össze. (19. kép)

A könyvet minden bizonnyal gyakran lapozhatták, ugyanis szép számmal fordultak elő benne nagy kiterjedésű, zsiros, kéznyomot őrző felületek és helyenként fekete, fényes felületű lerakódások voltak láthatók. A foto-kémiai elváltozások közül elsőként a lapoknak a savasság által okozott általános barnulását, sárgulását kell megjegyeznünk. A savasság következtében a papír merev és törékeny lett. A lapok szélei beszakadoztak.

Anyagvizsgálatok

A restaurálás megkezdése előtt több vizsgálatot végeztünk a papír összetételére, enyvezettségének milyenségére és savasságának mértékére vonatkozóan. Elmondhatjuk, hogy a prognosztigon esetében a külső kedvezőtlen tényezők felfokoztak bizonyos belső okokból származó károsodásokat. Például a lapok általános bebarbulása valamilyen gyártási hibára enged következtetni. Származhat

³ okozhatta a magas lignin tartalom

26. kép. Türevarrás.

hagyományos módon gyakorolni és továbbadni, ugyanakkor különös fogékonyságot és érdeklődést mutatott a restaurátori elvek és módszerek iránt. A műhely a 19–20. századfordulós felszerelés, betű- és díszkészletek mellett, hasonló korú fogyóanyagokat – előzékpapírokat, borítóanyagokat, stb. – is őriz még. Mivel nem találtunk analógiákat, igyekeztünk minél visszafogottabb, semleges, nem utolsó sorban kellemes összhangot biztosító papírokat – márványozott papírborítás, semleges árnyalatú előzékpapír – alkalmazni a borító elkészítéséhez. (28–29. kép) Minden műveletnél szem előtt tartottuk mind a funkcionalitást, mind a restaurátori etika szempontjait. Végül savmentes kartonból készült védődobozban helyeztük el a könyvet.

27. kép. Gömbölyített gerinc.

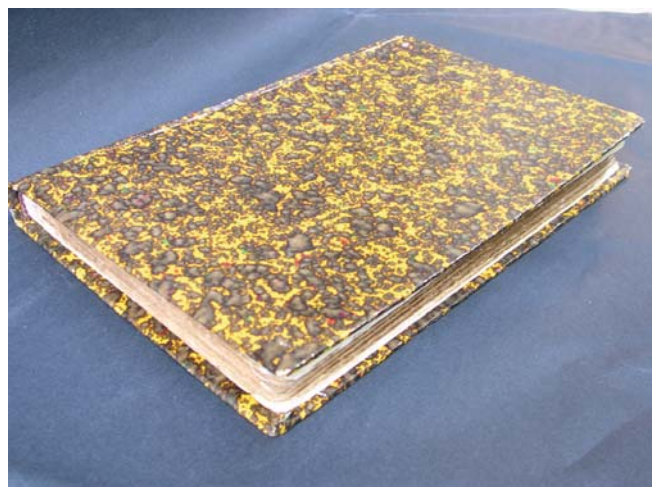
Javaslatok a tárolás körülményeire

A jobb védelem érdekében mind a magyar népi kalendáriumot, mind a román nyelvű prognosztigont méretre szabott, savmentes kartonból készült dobozokban helyeztük el, melyeket a lehetőségekhez mérten szellős polcon kell tárolni. A javasolt konzerválási mikroklíma-értékek: 15–20°C, 40–55% relatív páratartalom. Megjegyzendő, hogy a legkárosabb hatást ezen értékek nagy ingadozása okozza.

Márton Kriszina
okl. restaurátor
Marosvásárhely
Teleki-Bolyai Könyvtár

28. kép. A cirill betűs prognosztigon restaurálás előtt ...

29. kép. ... és restaurálás után.

Egy pár eszkimó gyermekcsizma restaurálása

Bernáth Andrea

Bevezető

A diplomamunkának választott tárgyról nem sok információ állt rendelkezésünkre, ezért restaurálása előtt először a múzeumba kerülésének körülményeit kutattuk. A Brukenthal Múzeum könyvtárában, az adományok leltárával kapcsolatos iratok között találtunk rá az ajándékozó személyére és a tárgy származási helyére vonatkozó bejegyzésre: *”Von Frau Johanna Ludwig in San Francisco, Californien: Ein Paar Kinderschuhe aus Renntierfell von den Indianern Alaskas.”*¹

A sarkkörök vidékén élő népek viseletei

Az Amerika északi partvidékén és Grönlandon élő eszkimók, valamint Szibéria őslakói és a lappok életét a létfenntartásért folytatott harc teszi ki. Az év legnagyobb részében teljes környezetüket hó és jég borítja, míg az olvadt folyók jellemezte nyár nagyon rövid. E népcsoportok tevékenységének egy részét élelemforrásuk, a vízi állatok vadászata jelenti. (1–2. kép)

A szibériai tundrák és tajgák lakói nomádok, rénszarvasenyészők, halászok és prémvadászok.² A hidegben és hóban eltöltendő élet előfeltétele a zord külvilágtól védő, jól záró teljes öltözet, ezért az északi népeknél széles választékát találjuk a bőrből és szőrmeből készült viseleteknek. A sajátosan zord környezeti viszonyok a szükségleteknek köszönhetően hasonló öltözet típusokat eredményeztek Alaszkától Szibériáig. (3–4. kép) A szembeutó hasonlóságok mellett az egyes népcsoportok viseleteire jellemző különbözőségek is felfedezhetők. Így a csizmákon is, melyeket rendszerint szőrös bőrből, nyári viseletként pedig bőrből készítenek. (5. kép) Különböző hosszúságúak lehetnek, rendszerint azonban térdig érnek.

Az eszkimó férfiak és nők, bőrzoknival viselt főkabőr csizmát (kamiks) hordanak. (6. kép) A csizmába egy réteg szárított füvet helyeznek, amelyet minden nap frissre cserélnek.³ A férficsizmák a medvebőrből készült fehér nadrágig érnek. Szembetűnő jellegzetesség, főleg a grönlandi eszkimók által viselt csizmák esetében, a gondosan

összehajtogatott talp. Ez a csizmaforma feltehetően a harisnya és a szandál kombinációjának eredményeként alakult ki.⁴ A kapucnis felsőrész, melyet a szőrme felével befelé fordítva hordanak, rókaprémből készül. Nyáron a rókaprémet a kevésbé meleg fókával helyettesítik, míg

1. kép. Szigonnyal vadászó eszkimó férfi (a Nanook of the North című, 1922-ben készült dokumentumfilmből)

2. kép. Fókavadászatról érkező eszkimó férfi.

különösen kellemes hőmérséklet esetén madárbőr inget viselnek. A nők viselete nagyban hasonlít a férfiakéra, de hosszabb szárú csizmát (minél hosszabb a csizma, annál elegánsabb) és hosszú nadrág helyett, rókaprémből készült rövidet hordanak. A gyerekek, akárcsak szüleik, nemüknek megfelelően öltöznek. Csak a kisbabáknak van különleges helyzetük, mivel ők az anyjuk hátán, azok bundájában kapnak helyet, és nincsenek felöltöztetve.⁵

¹ Ludwig Johanna asszonytól San Francisco, Kaliforniából: egy pár gyermekcipő rénszarvasbőrből, az alaskai indiánoktól. *Tratate și comunicări ale Asociației Transilvănene pentru științele naturii din Sibiu*, L. köt., 1901, XXXII. o.

² Deutsches Ledermuseum, Katalog Heft 6, Deutsches Schuhmuseum, 1980

³ Freuchen, Peter: *Book of the Eskimos*, 39. o.

⁴ Deutsches Ledermuseum, Katalog Heft 6, Deutsches Schuhmuseum, 1980

⁵ Freuchen, Peter: *Book of the Eskimos*, 39. o.

A *szibériai népek* viseletei közé tartoznak a hosszú-szárú csizmák (7. kép) és az azokban viselt bőr zoknik. A jobb szigetelés érdekében ők is alkalmazták szénát. A rénszarvastenyésztők igen sok időt töltöttek a szabadban, ezért kívül is szőrös csizmát hordtak. Szibéria északi részén a halász-utazások alkalmával főkabór csizmákat viseltek. A női és férfi viseletek között kicsi a különbség. A nők lábszárközépig érő csizmát hordtak, kivételes esetekben gyöngyökkel díszített mokaszint. Nem engedték viszont nekik meg, hogy rénszarvas bőrből, vagy a koponyán található bőrből készítsék lábbelijüket, mert a nők lábbelijét tisztátalannak tartották. A bokánál lévő kis lyukakon áthaladó fűzők segítségével erősítették a csizmákat a lábra, de sohasem a nadrággal együtt, mint a férfiak.⁶

Rénszarvasbőr készült csizmákkal, amelyeknek fűzői egészen az övig érnek a nadrággal együtt, találkozunk néhány eszkimó nő viseletében is, és az alaszakai népektől sem idegen a nadrággal egybedolgozott csizma (8–9. kép).

A lapp csizmáknak (10. kép) rendszerint kis, a boka fölé érő szára van, amit egy fűzővel a nadrágra lehetett erősíteni. Ezeknek a csizmáknak az orra általában hegyes és felkunkorodik. A száruk lehet elől nyitott vagy zárt – ez utóbbi esetben egy sáv szegélyezi. Ez a megoldás az eszkimóknál is megtalálható.⁷

A főzés mellett, a nők fő feladata a bőr vágása és varrása, az egész család ruhatárának elkészítése. Ehhez legfontosabb eszközük az uló, egy íves kés, amelynek nyele a penge közepénél található. (11. kép) Méréseket nagyon ritkán végeznek, érzésből vágják a bőrt megfelelő darabokra és varrják össze azokat. A másik elengedhetetlen felszerelés a tű. Nem hiába mondják ezen a vidéken, hogy hiánya az ember életébe kerülhet, mert egy utazás folyamán, ha az elszakadt nadrágot nem lehet megvarrni, komoly gondot okozhat a nagy hidegben. Éppen ezért, a nők legnagyobbra értékelt tudománya a varrás.⁸

Tárgyleírás

A restaurálás tárgyát képező eszkimó csizmapár (12. kép) a Complexul Național Muzeal ASTRA keretén belül működő Franz Binder Múzeum Nemzetközi Néprajzi Gyűjteményének (Colecția de Etnografie Universală) tulajdona. Anélkül, hogy ismernénk készítésének pontos dátumát, bizonyosan több mint száz éves, mivel 1901-ben adományozták a múzeumnak.

A sárgás színű, rénszarvas bőr csizmák talpa 14 cm hosszú, száruk magassága 14 cm. Méreteik szerint, egy kb. három éves gyerek (európai gyerekek esetében) számára készülhettek.

A csizmacskákat egymáshoz varrt elemekből állították elő, melyek lentől felfelé haladva a következők:

3. kép. Inuit szörmeöltözet.

4. kép. Mansi Maalitsa bunda, 1906. – Khanty, szibériai lány öltözete.

- A talp vastag bőrből készült, színe – sötétebb a csizma többi részénél – sárgás-narancssárga, felszíne fényes. Ez a bőrfajta a csizmacskák többi részén nem található meg.
- A talp és a hozzá közvetlenül kapcsolódó szárrész közé, a lábfej hátsó felén két kis szíjat rögzítettek, amelyek a lábfej fölött kereszteződnek és a boka alatt két lyukacs-kán (fülecskén) keresztül a sarkokig haladnak. Hosszukból ítélve valószínűleg ott köthették össze őket, egyúttal a lábhoz rögzítve a csizmacskát. A szíjak ugyanolyan bőrből készültek, mint a csizmacskák többi része.
- A matt, sárgás-krém színű csizmaszár vékonyabb bőrből készült, felső széle körkörös borsávban végződik, amelyhez gyapot textilszalagot tűztek. Ennek mintáját sűrű alapon fehér és piros, vízszintes és köríves sávok alkotják. Egy vékony textil fűző halad át rajta. Úgy tűnik, ez utóbbi anyagokat utólag varrták a csizmákra, mert a szál amivel felvarrták a textilt, nem állati eredetű, mint a többi varrás esetében.

5. kép. Északi lábbeli típusok, a megkülönböztető jegyek rajzai (Jill Oakes – Rick Riewe: Our Boots – an Inuit Women Art alapján).

⁶ Lehtinen, Ildiko: Siberia, Life on the Taiga and Tundra

⁷ Deutsches Ledermuseum, Katalog Heft 6, Deutsches Schuhmuseum, 1980

⁸ Ibidem, 44. o.

6. kép. Grönlandi lábbelik.

7. kép. Sziberiai lábbelik.

8. kép. Alaszkai lábbelik.

9. kép. Inuit lábbelik.

Előállítási és feldolgozási technikák

Az északi népek által készített fehérje alapú termékek alapanyagát általában olyan bőr képezi, amelynek hagyományos kezelése a következő: nyújtás, dörzsölés és rágás.⁹ (13 a-c. kép) Cserzetlen bőrről beszélhetünk tehát, mely készítési módjának különböző elnevezéseit találjuk a szakirodalomban: primitív cserzés, benszülött cserzés és fél-cserzés.¹⁰

A talp sötétebb színe és fényesebb felülete zsírral való kezelés következménye. A zsírozás nagyobb vízhatlanságot biztosít a bőrnek, ami elengedhetetlen mivel havas, jeges talajjal érintkezik.

A csizmaszáron elkülönülnek kevésbé síma, érintésre szőrösnek tűnő felületek is, ami annak bizonyítéka, hogy ezeken a helyeken a szőrt csak részlegesen távolították el borotválással, míg a talp és a felső köríves sáv esetében teljesen szőrtelenítették a bőrt.

10. kép. Lappföldi lábbelik.

Szabás

Gyakorlott, ügyes kézre vall az előzetes rajzot és méreket nélkülöző szabás, amely alapján összevarrták a csizmákat. Méretbeli különbségek a két tárgy között vannak ugyan, de nem zavaróak. A talptól kiindulva szimmetrikus szabásúak, és nem használták őket eleget ahhoz, hogy a lábhoz idomuljanak, így nem lehet megállapítani melyik a bal és melyik a jobb láb. Ezért a tárgy felmérése során C1 illetve C2 jelzéssel látuk el a darabokat.

⁹ Schmidt, A. L. – Feldthus, A. – Carlsen, L.: On the Changes of Skin Characteristics through an Inuit Tanning Procedure, 10th Triennial Meeting Washington, DC, USA, 1993. 3. kötet, 182. o.

¹⁰ White, S. J. - Sully, D. M.: The Conservation of a Siberian Parka: A Joint Approach, ICOM Conservation of Leather and Related Objects, Interim Symposium at the Victoria & Albert Museum London, 1992, 54. o.

11. kép. Bőrmegmunkáló eszközök.

A 14 cm hosszú talpat kb. 2 cm-rel nagyobbra szabták a láb méreténél. A két centiméter arra szolgált, hogy a bőrt a lábfej körül felemeljék. Ennek gyakorlati az, hogy a talp és a felső rész találkozása – jobb szigetelést biztosítva – ne essen a talaj szintjére. (14. kép)

A talp a lábfejcsontról kezdve, ami a maximális szélessége (6 cm), egyenes vonalban fokozatosan keskenyedik a sarokig. Mind a csizma orra, mind a sarok lekerekítettek, hogy jobb és kényelmesebb fekvést biztosítsanak a lábnak.

A szár három bőrdarabból készült, amelyeket szimmetrikusan szabtak mind a két csizmánál, valamint a tetején körbefutó bőrsávból, amelyhez a textilszalagot erősítették. A lábbelik teljes magassága 14 cm, így egy-egy négyszögbe írhatók.

A C2 csizmán a három bőrdarabot, valószínűleg az alapanyag hiánya miatt, a csizma hegyénél és közepén, a csizmaszár tővénel kiegészítették két kis bőrfoltocskával. Ezek nem tartoznak a szabásmintához.

Úgy a C1, mint a C2 darab esetében a felső sávot két-két bőrből illesztették össze. Ugyancsak itt, a hátoldalon, a hosszt kiegészítették egy kis háromszögű folttal.

A két kis bőr szíjacskát a talp és a felső rész közé fogták be. Ahol a lábbelivel érintkeznek szélesebbek, a végek felé elvékonyodnak, ilyen módon megkönnyítve az áthaladást a fülecskéken, amelyeket szintén a talp és a felső rész közé illesztettek.

Varratok

A kis csizmapárt kézzel varrták. Készítője állati eredetű fonalat – belet – használt, amit a szakirodalom is általánosnak vél (a beleken kívül még inakat is alkalmaztak erre a célra). A varrás lépése egyenletes, a lyukak közötti távolság megegyezik, minden leöltés megközelítőleg 2–3 mm-ként következik. Nagyfokú gyakorlatra és technikai tudásra vall a talp és a csizma többi részének összeillesztése. A mesterségbeli tudás tanújele az is, ahogy a csizma orránál és sarkánál található ráncolást egyetlen varrással rögzítették, amely ugyanakkor egybe is tartja a talpat

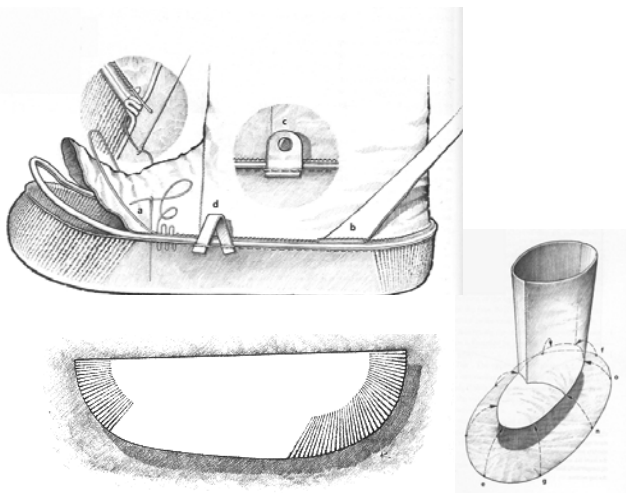

12. kép. Az eszkimó gyermekcsizma- pár restaurálás előtti állapota.

a csizma felső részével. Nem látjuk nyomát semmilyen korábbi segítő varrásnak. Mikro-felvételeken jól megfigyelhető, hogy a talp és a felső rész kihajlított széleit egyetlen tűvel varrták össze, ami rendszeres közönként hatolt át mindkét rétegen. A varrás jellegzetessége: a fehér-áttetsző szál által létrehozott nyílásban fekete textilanyag található, amelynek feltételezésünk szerint, díszítő funkciója van. Annak módja, hogyan illesztette be olyan pontosan ezt a textilanyagot, hogy ne haladja meg a kialakult tér széleit, megmagyarázhatatlan számunkra, így a tárgy készítőjének mesterségbeli titka marad.

13 a-b-c. kép. Északi nők lábbeli-készítésre szánt bőrok feldolgozása közben

14. kép. A lábbeli-készítés grafikus ábrázolása. A szabás és a talp felvarrása. Jill Oakes – Rick Riewe: Our Boots – an Inuit Women Art alapján.

A többi bőrdarab összeillesztésére különféle öltéseket alkalmazott a csizmácskák készítője. Egyetlen tű segítségével varrta össze, ez esetben befelé hajtva a széleket, spirális, ún. csavaröltésekkel. Ugyanezzel az öltésmóddal találkozunk a csizmán található textilszalag felvarrásánál is.

A körkörös sávot, hasonló öltéssel erősítették a csizmaszárhoz, szélét viszont kifelé hajlították, és a szál belül csak részben hatol át a bőr vastagságán. Különös, hogy helyenként vékony piros és kék szálacsokkák is találhatók ezen a varraton. (12. kép)

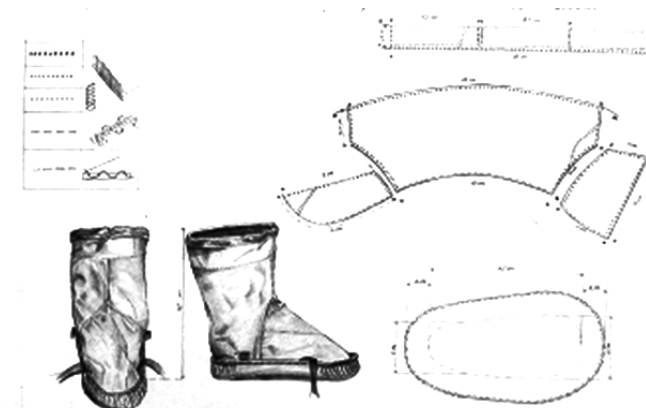
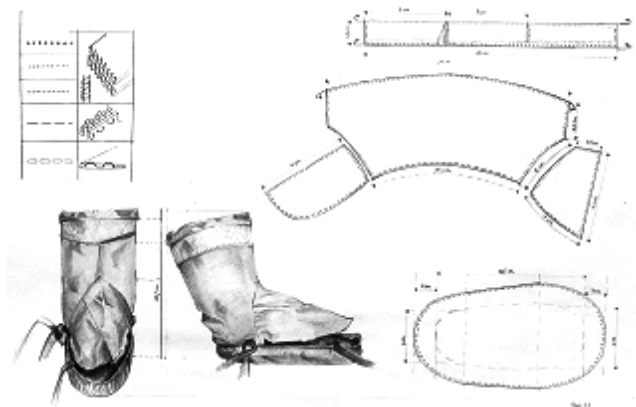
E fölött egy másik öltésmód található, egy fekete díszítő textilszál részlegesen hatol át a bőr vastagságán. Kívül körben fekete pontokként látszik, míg a belső oldalon helyenként eltűnik.

A csizmácskák restaurálás előtti állapota

A bőr állati eredetű fehérje alapú szerves anyag, amelynek ellenállását és élettartamát jobban befolyásolja a környezet, mint a szervetlen anyagokét. Emellett fontos szerepet játszik feldolgozásának módja is. A cserzetlen bőr, amiből a kis csizmák készültek, sokkal hajlamosabb a károsodásra, mint amelyik átesett a cserzés folyamatán.

A tárgyat korábban már mechanikus és vegyi úton tisztították, megpróbálták puhítani, valamint visszaadni a formáját. A restaurálási adatlapon erről a kezeléstről a következők állnak: netex-pamaccsal tisztították, etil-alkohollal eltávolították a gombásodást, glicerinnel, alkohol és gombaölő vizes oldatával próbálták lágyítani, míg a forma visszaadása érdekében kis homokszákokat és fajanszdarabkákat alkalmaztak.

Amikor a csizmácska-pár a kezünkbe került, előrehaladott dehidratálási állapotot mutatott, a bőr erősen kiszáradt, megkeményedett és törékennyé vált, mivel alacsony páratartalmú helyen tárolták. (12. kép) Felületét por fedte. A felső rész egyik oldalán ceruzanyomot találtunk, ugyanis helytelen módon, egyenesen a tárgyra írták

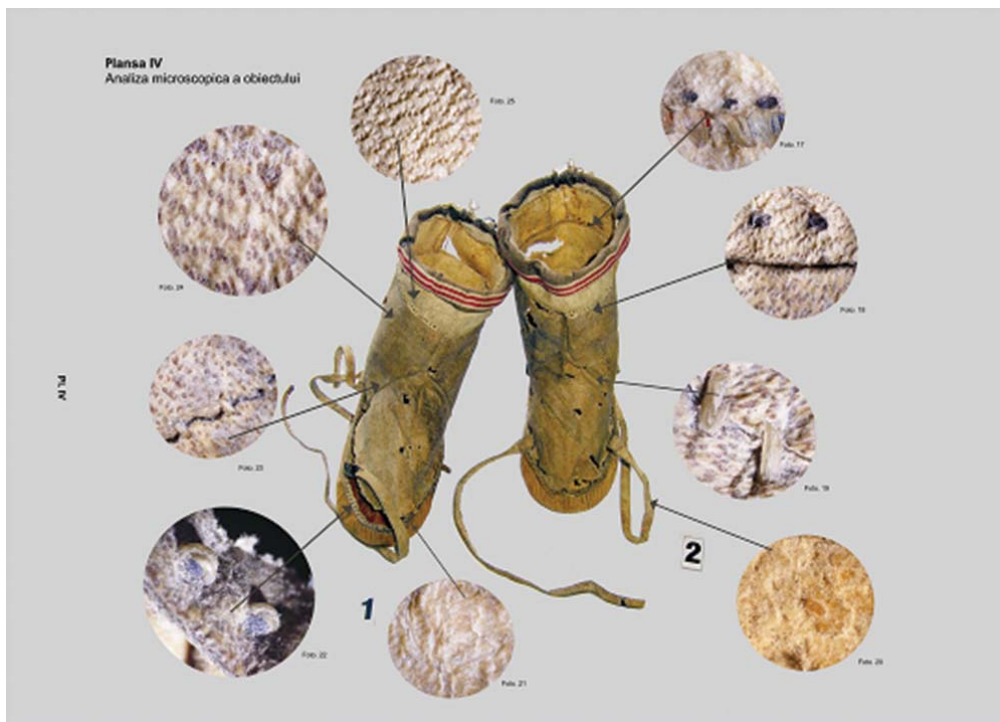
15. kép. Az eszkimó gyermekcsizma-pár grafikus ábrázolása, a szabásminta és az öltéstípusok rajza.

a leltárszámot.¹¹ A bőrön lévő kis nyílások rovarfertőzésre (mára inaktív) utaltak. Ezek a hiányok egyenlőtlenül oszlanak el a tárgyon, és kb. 5–10%-ot jelentenek a teljes bőrfelületből. Ahol sok ilyen nyílás található, ott a bőr elvékonyodott. A rovarok által okozott károsodások mellett olyan foltokat is találtunk, amelyek mikroorganizmusok támadására utaltak.

A C1 darab orrán a bőr a varrás mentén elhasadt, akár csak mindkét csizmán a felső sáv és a szár illesztésénél. A csizma orránál található hasadásnak a talp esetében alkalmazott vastagabb és a szár vékonyabb bőrnek nedvességre való különböző reakciója is lehet az oka. A kettő között fellépő feszültség, például a száradáskor bekövetkező összehúzódás, vezethetett a kevésbé ellenálló bőr szakadásához. A hasadások oka lehet az is, hogy korábban megpróbálták helyreigazítani a csizmák alakját, anélkül, hogy kellőképpen nedvesítették, puhították volna, vagy éppen elégtelen állagmegőrzésre került sor.

A varráshoz használt, belsőből készült szál a teljes felületen ép maradt. Az oldalakon található bőr szalagok és fülek ugyanúgy elveszítették nedvességtartalmukat, törékennyé váltak, mint a többi bőrrész. Valószínűleg ennek következtében egyikük már leszakadt. Ezt egy fülecskébe

¹¹ Az új leltári szám egy textilszállal rögzített cédulára került, ez sokkal megfelelőbb megoldás.

16. kép. A tárgyról készített mikroszkópos felvételek.

dugták, nehogy elveszen. Viselés nyomait nem észleltük a csizmákon.

Fentieket összefoglalva a tárgy károsodási állapota nem volt túl előrehaladott, de megfelelő beavatkozás hiányában visszafordíthatatlan károsodások léphettek volna fel.

A konzerválást megelőző lépések

Anyagvizsgálatok

A vizsgálatok megkezdése előtt szükségesnek tartotunk néhány mérést végezni, amiknek eredményei a következők:

- A csizmácskák súlya különböző: C1= 40g; C2= 47g
- A felhasznált bőr vastagsága eltérő: a talp esetében kb. 1 mm, míg a felsőbb részekenél 0,5–0,8 mm a biológiai károsodás függvényében, a köríves sáv 1–1,2 mm
- Fő méretei: vízszintesen és függőlegesen egyaránt 14 cm.

A csizmácskák egyéb méreteinek könnyebb meghatározása céljából, a szabás pontos vonalát követve rajzot készítettünk. (15. kép) Ennek alapján kartonból elkészítettük a csizmák méretarányos mását, mely később a tárgy alakjának megtartását segítette.

Az első lépések között számba vettük mik azok az információk, melyek nélkülözhetetlenek a biztonságos beavatkozáshoz, és milyen vizsgálatokat kell ennek érdekében elvégeznünk. Eldöntöttük, hogy a bőr típusát, a cserzés minőségét (feltéve, ha volt), a pH-értéket, a gombásodás fokát, és a festést fogjuk vizsgálni.

Mikroszkópos összehasonlító vizsgálat alapján megállapítottuk, hogy a csizmácskák rénszarvasbőrből készültek. (16. kép)

A bőrcserzés módjának meghatározása érdekében néhány rost viselkedését vizsgáltuk különböző oldatokban. A reakciók kizárásos módszerrel mutatják meg, hogy milyen típusú cserzésről lehet szó. A vizsgálat eredményeképpen megállapítottuk, hogy a csizmák bőre nem cserzett. A zsíros anyagokra vonatkozó vizsgálat úgy a talp, mint a szár esetében zsíros anyagot mutatott ki.

A pH vizsgálat eredménye 5-ös értékű volt, ami megfelelő. (17. kép)

A bőr felületén apró, amorf jellegű, fehér foltokat vetünk észre. Ezek nem olvadtak el az óvatos melegítésre – amit mikroszkóppal követtünk – így kizártuk azt a lehetőséget, hogy valamilyen zsíros anyag nyomai, az eredmény inkább biológiai károsodásra utalt.

Megállapítottuk továbbá, hogy a csizmácskák bőre nem festett, a talp elszíneződése a zsírral való bekenés eredménye.

A restaurálási terv kidolgozása

Több szakemberrel konzultálva – Kissné Bendeffy Márta, vegyész, bőrrestaurátor,¹² és Guttman Márta, vegyész, jelen munka vezetőtanára – a következő lépések mellett döntöttünk: a konzerválási műveleteket megelőző vizsgálatok elvégzése, a tárgy fertőtlenítése és tisztítása, nedvességtartalmának növelése, amely során az ere-

¹² A Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Műtárgyvédelmi, Módszertani és Képzési Osztályának munkatársa, a Magyar Képzőművészeti Egyetem (Budapest) Tárgyrestaurátor Szak bőr szakirányának vezetője.

17. kép. pH mérés.

deti formáját is vissza kívánjuk adni, a hiányok pótlása, a legmegfelelőbb megoldások megkeresése a raktározást és a megőrzést tekintve.¹³

A csizma restaurálása

A tárgy fertőtlenítése és tisztítása

A tisztítás fontos de ugyanakkor veszélyes beavatkozás, mert visszafordíthatatlan. Sohasem történhet előzetes próbák nélkül. Jelen esetben szem előtt kellett tartani, hogy cserzetlen bőrről van dolgunk, ami sok szempontból érzékenyebb, mint a cserzett bőrök, ezért különösen gondosan kellett megválasztani a tisztítási eljárásokat.

A csizmacskákat első lépésként puha ecsettel portalanítottuk. A puhító oldatok alkalmazása, amelyekkel a növényi cserzésű bőrt tisztítják, nem volt indokolt, és a tárgy inkább fertőtlenítésre szorult, mint tisztításra, mert nem volt számottevően piszkos. Ezért olyan – 70% izopropánol és 30% desztillált vizet tartalmazó – oldatot választottunk, amelyik nem árt a cserzetlen bőrnek, de eltávolítja az esetleges biológiai kártevőket. Az ebbe mártott, csipeszre tekert vattatamponokkal mindkét csizma külső és belső felületét áttöröltük. (18. kép) Amellett, hogy megszüntettük a gombásodás veszélyét, a bőrt is megtisztítottuk, eltávolítottuk a ceruzanyomokat, valamint a bőr némileg megpuhult, ami megkönnyítette a további beavatkozásokat.

A bőr nedvességtartalmának növelése

A restaurálás során helyre kívántuk állítani a csizma eredeti formáját, ehhez azonban a kiszáradt, törékeny bőr elvesztett nedvességtartalmát pótolni kellett.¹⁴ A laboratórium levegőjének páratartalma ehhez a munkához nem volt

¹³ Szerző, a restaurálási terv elkészítése céljából 1 hetes gyakorlaton vett részt Kissné Bendeffy Mártánál a Magyar Nemzeti Múzeum Műtárgyvédelmi, Módszertani és Képzési Osztályán

¹⁴ A cserzetlen bőrt lehetőség szerint nem szabad puhító oldatokkal kezelni, ezért a nedvességtartalom növeléséhez folyamodtunk az újrafarmálás előtt.

18. kép. A kiscsizmák fertőtlenítése.

elegendő, és szabályozni sem lehetett, ezért első lépésként a csizmáknak megfelelő mikroklímát alakítottunk ki. Erre a célra egy, a nedvességtartalom megőrzésére alkalmas üvegedényt – exszikkátor – alkalmaztunk, amelyben különböző telített sóoldatokkal stabilizáltuk a páratartalmat.

Az átlátszó exszikkátorban, amelyben végig lehetett követni minden változást, egy valamivel kisebb átmérőjű edénybe tömény nátriumbikromátot tettünk. Ezzel az aránnyal érhető el a benti levegő, a tárgynak megfelelő 50% körüli nedvességtartalma.¹⁵ A tökéletesen zárt edénybe hő- és nedvességmérő szerkezetet – digitális thermohigrográfot – helyeztünk, és néhány napon keresztül figyelemmel kísértük a környezet stabilizálódását. Az első napokban még sót kellett adagoljunk, mert a szilárd anyag feloldódásával a zárt tér nedvességtartalma nem kívánt módon megnőtt. Végül sikerült stabil környezetet kialakítani, amelynek nedvességtartalma körülbelül 50%, hőmérséklete 18–20°C között volt.

A csizmacskákat az edény belsejében kerámia rácsra helyeztük, alatta semleges, szintetikus anyaggal letakart

19. kép. Nedvesítés sóoldattal beállított, ellenőrzött páratartalmú zárt térben.

¹⁵ Járó Márta: Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban, 55. o.

20. kép. Az eredeti formára alakításhoz szükséges modell feltöltése polisztirol golyócskával.

vattaréteg foglalt helyet. (19. kép) Ezzel a módszerrel a bőr nedvességtartalmának növelése csak részben volt elégséges, merevsége ugyan felengedett, de ez eredeti alakjának visszaadásához nem volt elégséges.

Ezért valamennyi deformálódott darabnak külön kellett a nedvességtartalmát növeljük. Erre a célra Sympatex márkanévű féligáteresztő fóliát alkalmaztunk. A fólia poliészterből készül, és a vizet csak gőz állapotában engedi át a speciálisan kiképzett felületi hártván, így elkerülhető a túlnedvesítés. A csizmákat először a Sympatex fóliával burkoltuk be, erre vízzel benedvesített vastag vatta réteget került, melynek szerepe a nedvesség növelése volt. Ezek után egy gumi-fásli réteg következett, majd étkezési fólia, ami megakadályozta a papír gyors kiszáradását. A befáslizott csizmát nem hagytuk felügyelet nélkül, fél óra múlva eltávolítottuk a rétegeket, különben a lecsapódó pára túlnedvesíthette volna tárgyat.

A bőrt olyan mértékben kellett puhítanunk, hogy a formára igazítás során ne következessen be mechanikus károsodás.

Formára igazítás

A csizmák formájának visszaadása érdekében a következő lépéseket terveztük: a deformálódott, megkeményedett és merev bőrt nedvesítjük, hogy puha és rugalmas legyen. Utána megfelelő anyagok segítségével megpróbáljuk visszaállítani a tárgy eredeti alakját. A nedvesített bőrt modellre illesztjük, így a nedvességvesztés következtében száradás után megtartja a kívánt formát.

A problémát az jelentette, hogy megtaláljuk azt az anyagot amivel a csizmácskákat kitömhetjük, hogy azok a száradás után megőrizték az elvárt alakot. Ehhez a következőket vettük figyelembe a lábbeli kibélelésére szolgáló anyagnak elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy a száradás folyamán a bőr ne horpadjon be, és minél jobban simuljon rá. Ugyanakkor alakíthatónak kell lennie, hogy ne okozzon feszültséget, első sorban akkor, amikor – figyelembe véve a csizmák kis méreteit – behelyezzük

21. kép. Helyi nedvesítéssel törénő formára alakítás.

a tárgyba. Semleges legyen, hogy kiküszöbölhessünk bármilyen nem kívánt reakciót a két anyag között.

Néhány lehetőség (fa, plasztilin, agyag, poliuretán) kizárása után, a fent említettek figyelembe vételével, a kartonpapír mellett döntöttünk. A csizmánál valamivel kisebb karton modellt két részből – kaptafa és csizmaszár – készítettük, így, valamint a karton tulajdonságai miatt megfelelően alakíthatónak bizonyult és megkönnyítette a modell behelyezését anélkül, hogy deformálódáshoz vezetett volna. A modellt öntapadós polietilén fólia szigetelte el a bőrtől. A külső nyomást ellensúlyozó kitöltő-anyagként legmegfelelőbbnek egy polietilén tasak behelyezése tűnt, amit a feszültség elkerülése érdekében, fokozatosan, kis golyócskákra aprított polisztirollal töltöttünk fel. (20. kép) Az olyan helyek esetében, ahol nagyobb nyomásra volt szükség, jól szigetelt, sóval töltött zsákocskákat alkalmaztunk.

Voltak olyan helyek, ahol a deformálódott bőr alakítása és stabilizálása nehézséget jelentett, mert a bőr merevebb és vastagabb volt. Ilyen esetekben helyileg ismételt párasítást alkalmazva nedvesítettük a bőrt, kézzel gyakorolva nyomást az adott felületekre. (21. kép) Ez a megoldás a bőr ellenőrizhetőbb és finomabb nyújtását tette lehetővé.

A hiányok kiegészítése

A kiegészítések esetében elsődleges követelmény az eredeti anyag természetének figyelembevétele. A felhasználásra kerülő anyagoknak esztétikai szempontoknak és az anyagok összeférhetőségi elvének egyaránt meg kell felelniük.

A csizmácskák kiegészítésénél két – az egyik timsóval, a másik zsírral cserzett – fehér bőr közül a szín-próbák alapján a timsóval cserzett őzbőrt választottuk, mert esztétikailag, főleg a barka szempontjából ez felelt meg. A kiválasztott bőr színbeli illesztése fémkomplex bőrszínezék segítségével történt. A megfelelő árnyalatot különböző színekkel végzett próbák során értük el. (22–23. kép) Az új bőrt színezés után serfelő-

22. kép. Bőrszínezési tesztek.

23. kép. A kiegészítésekhez alkalmazott új bőr színezése.

késsel és finom szikével a tárgy bőrvastagságához vékonyítottuk.

A másik nagyon fontos feladat a ragasztó kiválasztása volt a nagyon elvékonyodott felületek dublázásához, az elvált szélék visszaillesztéséhez és a pótlások beragasztásához. A ragasztási vizsgálatok során a rizskeményítőt, egy, a kereskedelemben Planatol néven kapható polivinil-acetát) alapú vizes diszperziós ragasztót, valamint ezek keverékét próbáltuk ki.

A ragasztási próbák során a következő jelenségeket figyeltük meg:

- a rizskeményítőt elég erősen nedvesítette a bőrt, színét besötétítette, száradáskor kissé megkeményítette, míg

a hordozóanyagon elhanyagolható tömör tömeg maradt; ragasztóereje nagyon jó volt

- a Planatol kevésbé itatta át a bőrt, mint a keményítő, nem változtatta meg a színét, rugalmasabb, jó ragasztást eredményezett, de a hordozóanyagon számottevő tömeg maradt.

Fentieket figyelembe véve a két ragasztóanyag 1:1 arányú keveréke mellett döntöttünk, csökkentve így az egyes ragasztók negatív hatásait.

A Panatol/rizskeményítő keveréket mindig csak akkor mennyiségben állítottuk elő, amennyi éppen szükséges volt az adott ragasztáshoz. A foltcskákat belülről illesztettük és ragasztottuk.

24-25. kép. A tárgy restaurálás előtt és után.

A kezelés teljes ideje alatt a csizmácskák a párákamrában kialakított mikroklímában maradtak anélkül, hogy a forma visszaalakítására elhelyezett töméseket eltávolítottuk volna.

Az ismertetett műveletek eredményeképpen, a minimális beavatkozás elvét szem előtt tartva sikerült a tárgyat stabil, konzervált állapotba hozni, anyagainak és korának is megfelelő esztétikai formát kialakítva visszaadtuk élvezhetőségét. (24–25. kép)

Megfelelő raktározási és megőrzési megoldás kialakítása

A tárgy korábbi raktározási tere a nedvességtartalom megengedett határértékeket meghaladó ingadozása, a változó hőmérséklet, a szellőzés hiánya, a magas porkoncentráció és a biológiai károsodás veszélye miatt nem felelt meg a bőrtárgyaknak javasolt megőrzési feltételeknek.

Mivel nem állt módunkban az egész raktárban megfelelő körülményeket kialakítani, és az eszkimó csizmácskák kisméretűek, egy doboz által relatív szabályozható mikroklíma biztosításának megvalósítására gondoltunk.¹⁶ A kartondobozt a tárgyhoz mérten készítettük el; egyik oldalára ablakot nyitottunk, ami megengedi a folyamatos és könnyű ellenőrzést. A doboz falát japánpapírral béleltük, hogy elzárja a tárgyat annak anyagától, és az esetleges mechanikus behatásokat tompítsa. (26. kép)

Ideális lenne, ha a doboz olyan térben lehetne tárolni, ahol a relatív páratartalom 45% és 50% (napenkénti ingadozása +/- 5%) között van, míg a hőmérséklet értékei 18–20°C-ot (napi ingadozása +/-2°C) mutatnak.

Amennyiben a tárgyat kiállítják, ajánlott a fent említett értékek betartása, valamint ellenőrzött fény biztosítása, amelynek értéke ne haladja meg az 50 luxot, fontos továbbá az ultraibolya-sugárzástól való védelme. A csizmácskák mozgásakor elkerülendő a mechanikai feszültségek (felakasztásuk, összehajtásuk, a fűzők megbogozása, stb.). Ajánljuk, hogy kémiailag semleges, puha felületre helyezve állítsák ki, és formájuk megtartása érdekében őrizték meg a belsejükben lévő tömitéseket.

Bernáth Andrea

okl. restaurátor

Complexul Național Muzeal ASTRA
Sibiu

IRODALOM

- Deutsches Ledermuseum, Katalog, Heft 6, Deutsches Schuhmuseum, 1980,
J. Flaherty, Robert: Nanook of the North, dokumentumfilm, 1922
Freuchen, Peter: Book of the Eskimos, 1961. Nelson Foster & Scott Ltd. Canada.

¹⁶ Megfelelő raktározási megoldás, főleg a nagy mennyiségű por és a polcon bekövetkező mechanikus sokkok miatt.

Járó Márta: Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban, Budapest, 1991.

Kissné Bendeffy Márta: Bőr anyagtan restaurátoroknak, Központi Múzeumi Igazgatóság, Budapest, 1990

Kissné Bendeffy, Márta – B. Perjés, Judit – Torma László: Bőr anyagtan és konzerválás, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 1990

Kissné Bendeffy, Márta: Történeti bőrtárgyak restaurálása. ISIS 2. Szerk. Kovács P., Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely. 2002.

Lehtinen, Ildikó: Siberia, Life on the Taiga and Tundr

Orosz Katalin: Néprajzi bőrtárgyak tárolása, kiállítása, konzerválása. ISIS 1. Szerk. Kovács P., Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely. 2001.

Schmidt, A. – Feldthus L. – Carlsen, A. L.: On the Changes of Skin Characteristics through an Inuit Tanning Procedure. 10th Triennial Meeting Washington, DC, USA, vol. 3. 1993.

White, S. J. – Sully, D. M.: The Conservation of a Siberian Parka: A Joint Approach, ICOM Conservation of Leather and Related Objects, Interim Symposium at the Victoria & Albert Museum, London. 1992.

Leather/Skin and its Conservation for Museums and Archaeologists. Cd Dept. Conservation of Antiquities and Works of Art, T.E.I. of Athens (Greece), Conservation Dept. of the Hungarian National Museum (Hungary), Leather Conservation Centre (Great Britain). 2001. 4.

Kapcsolódó Internet-oldalak:

<http://www.arcticphoto.co.uk>

<http://www.batashoemuseum.ca>

<http://www.nativetech.org>

<http://www.schoolnet.ca>

26. kép. A restaurált kiscizmák a tárolásukhoz készített kartondobozban.

A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött zászlók állapotfelmérése

Kiss Hédy

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum zászló-gyűjteményéről és annak állapotfelméréséről, összefoglaló közlemény idáig nem jelent meg. Történetes-kutatók, helytörténészek, Cserey Zoltán, Kónya Ádám és mások, dolgozataikban vagy írásaikban esetenként röviden jelzik egyes zászlóknak a történelmi helyzetekben betöltött szerepét, de ezek az alkalmi hivatkozások nem helyettesítik a hiányzó összefoglaló munkát.

A tanulmányban elsősorban a zászlók állapotának igen fontos és kényes szemszögéből nyúlunk e kérdéskörhöz. Elsősorban azért, mert ezek a tárgyak többnyire természetes alapanyagú textilből készültek, ami, az összetevő szerves anyagok jellegzetessége miatt, igen érzékeny a környezeti paraméterek változásaira. Gondolunk itt elsősorban a fény, a hőmérséklet és a páratartalom állandóan ingadozó mutatóira. Ezeken kívül a por, a vegyszerek (festékek, rovarirtó- és konzerváló szerek), a kórokozók jelenléte (penészgombák, rovarok és más élőlények) is igencsak megviselik és pusztítják a régi textilek állagát és természetes tartását. Másodsorban azért, mert több esetben bebizonyosodott, hogy a textiltárgyak viselésének, tartásának, kezelésének és értékelésének módjait az érdekeltek emberek, a legtöbb esetben eltúriák és elnézik, sőt természetesnek tartják, azok esendő, vagy lepusztult állapotát, a köz- vagy magángyűjteményekbe kerülésük előtti időkben de, sajnos gyakran, ez után is. Erre az állapotra leginkább jellemzőek a gyűrődések, szakadások, hiányzó részek, piszokfoltok, nem szakszerű javítások, foltozások stb. Ez a hozzáállás okozta, többek között, és okozza ma is, a sok érdekes és értékes textiltárgy, említésre méltó textilművészeti hagyaték végleges eltűnését.

A textilek sorsa a gyűjteményekben sem könnyű, hiszen a több típusú műtárgy között, fontossági sorrendben, koránt sem az elsők között említik őket, és ennek megfelelően foglalkoznak velük. Ebből eredően, általában, sem a tárolási, sem a kiállítási helyük nem a megelőző konzerválási előírások általánosan elfogadott szabályai szerint van berendezve. A kezelésük, nemkülönben, nem az előírás, hanem inkább a mindennapok szokásaiból átvett sémák szerint történik. Pedig a tudatlanságból vagy nemtörődömségből méltatlanul mellőzött textilek, használati tárgyak, ruházati cikkek, kelmék, dekoratív elemek, zászlók stb. egyediek lehetnek, tudományos, helytörténeti, készítés-technikai, esztétikai, kulturális, dokumentum és még sok más, hasznos, információ hordozói, akár csak a többi, jobban megbecsült, műtárgy. A műtárgyak pedig megkülönböztetett figyelmet, szaktudást, megbecsülést,

méltatást, elismerést, szeretetet érdemelnek, és élveznek, szerte a világon, ahol erre kellő figyelmet fordítanak.

A Székely Nemzeti Múzeum, a rá jellemző múzeum-szervezési, üzemeltetési és vezetési terv részeként, a zászlók, és általában az ott őrzött műtárgyak, állománymegőrzésére mind nagyobb gondot fordít. A szakemberek bevonásával az arra „megérett” zászlók és más textilek restaurálását, konzerválását, tárolási helyzetük és helyük európai normák szerinti megvalósítását kezdeményezik. Ehhez elengedhetetlen a zászlók tárgyleírása és jelenlegi állapotának az ismerete. Megkíséreljük, tehát a zászlók bemutatását, a rajtuk fellelhető jelek, feliratok, képek, szimbólumok feltárásával, a textilművészeti és technikai jellegzetességek leírásával, hangsúlyozva azokat az anyagi és esztétikai veszteségeket, amelyeket ezek az egyedi és megismételhetetlen darabok elszenvedtek az idők folyamán. Elsőként teszünk javaslatot a Sepsiszentgyörgyön őrzött zászlók megmentésére, konzerválására, restaurálására, esetenként tisztítására. Ezzel kapcsolatban fontosnak tartjuk ismét megemlíteni a műtárgyak és a környezetük közötti szerves kapcsolatot s ennek a meghatározó szerepét, történjen az a raktározási vagy a kiállítási helyen, aminek eredményeként a műtárgyak, esetünkben a zászlók, több nemzedék dicsőségére vagy az enyészett tárgyaivá válhatnak.

A zászlók bemutatása

1. Forradalmi lobogó.

Leltári száma 1887

(előző száma 47/ 1919, egy pecséten olvasható)

Leírása: Egy lapos, egyoldalas zászló. Három részből áll. Ezek színe piros, fehér, zöld. (1–7. kép.) Anyaga hernyóselyem. Feltehetően a sepsiszentgyörgyi városi tanács zászlója volt 1848–49-ben. A színsávok lengő végükön elhegyesednek, méretüket illetően majdnem egyformák: a piros 133 cm hosszú (a csúcsig mérve) és 55 cm széles, a fehér 120 cm hosszú és 56 cm széles, a zöld pedig 122 cm hosszú és 58 cm széles. Eredetileg, bizonyára, azonos méretűek voltak. A zászlólap középmezőjében Magyarország koronás címere helyezkedik el, merőlegesen a színsávokra, mindháromból elfoglalva egy részt. A piros sávban felirat található, amelyet a zászlólap anyagainak felhasználásával, váltakozó, piros-fehér-zöld betűkkel alakítottak ki: „S. (piros) SZ. (első betű fehér, a második zöld) GYÖRGY

1. kép. Forradalmi lobogó. (Ltsz.:1887).

2. kép.
A zöld anyagész csúcsa, részlet.

4. kép.
A piros anyagész csúcsa, részlet.

3. kép. A fehér anyagész csúcsa, részlet.

5. kép. A zászló régi és új leltári száma.

VÁROS (első betű piros stb., ékezetek hiányoznak)”. A betűk nagysága 7 cm. Ugyancsak e sávban ábrázolták, anyagrávarrással, balról a sugaras Napot (piros), jobbról a Holdat (fehér) és három csillagot (ezüstsálas hímzés). Mindezek Háromszék címerjeleire utalnak. A fehér sávban a magyar koronás címer látható. Mindkettő ezüstös díszítoszalaggal van körvonalazva, gyöngyökkel és flitterrel díszítve. A korona felső része a piros sávba ér. A címerpajzs mérete 38×29 cm, a koronáé pedig, kereszttestől, kb. 26×29 cm. E központi ábrázolást oldalról két zöld levelű olajág öleli közre, ezeket pedig alsó szárvégükön piros-fehér-zöld masni fűzi egybe. A zöld sávba beleér a szalag, valamint az olajág. A Λ alakban lelógó szalagszárak jobb és bal oldalán aranszálas zsinórral varrott „18–48” forradalmi évszám van, 10 cm-es számokkal. A zászlólap lengő részeit méterre készített, 5 cm hosszú fémszálas – valamikor aranyozott – rojt díszíti. A három zászlócsúcs bojtból csak egy őrződött meg. Ez a piros sáv csúcsán található, 17 cm-es, és piros-fehér-zöld cérnából készült.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: Anyaga elvékonyodott, nagyon szakadt, hiányos (betűékezetek, rojtok, bojtok, a hét napsugár, rúdja), száraz, repedezett, az eredeti hófehér hernyóselyem sárgásra színeződött, a színes részek miatt a széleken színeláfutásos, foltos, piszkos, meglévő rojtjai nagyon, szinte feketére, oxidáltak. A zászlólap anyagával ellentétben a címeres korona viszonylag jól megőrződött, színében és állapotában egyaránt, a piros pamut alátét miatt, de talán azért is, mert éveken át letakarva tartották. A betűselyem nem azonos minőségű, esetleg utólag pótolták. A lap anyagát helyenként foltozással erősítették meg, de szakszerűtlenül, semmilyen rendszert nem követve. Fiókban tárolják, a címeres koronát borító kartonlapra hajtogatott állapotban. Itt több zászlót tárolnak egymásra helyezve. Rúdja nincs. A zászlólapon található nyomok után ítélve levágták vagy letépték a rúdról, talán akkor és az, aki a zászlót megmentette. Érdeemes lenne kutatni a zászló készítésének a körülményeire és módjára vonatkozó adatok után.

Javaslat: Restaurálni és konzerválni szükséges, utána semleges felületen, kiterítve kell tárolni. Természetes textillel letakarva ajánlatos óvni a portól, fénytől. Raktá-

6. kép. A címerpajzs körüli szakadások, foltok, részlet.

rozási helyén fertőtlenítést, rovarirtást kell végezni, valamint állandó hőmérsékletet (16–18°C) és páratartalmat (RH 44–52%) biztosítani. Állandó kiállítása nem javasolt, időszakosan fektetve, vagy enyhén dőlt állapotban, üvegszekrényben, UV fénytől védve lehet bemutatni. Ajánlatos kutatni a zászló készítésének helyét, idejét, célját, és módját, a tárgy sorsát, valamint az 1848-at követő utóéletére vonatkozó adatokat.

2. Sportzászló.

Múzeumi leltári száma nincs. Letétszáma 345/ 1948

A sportvetélkedők vándorzászlója a Székely Mikó Kollégium csapatának elnyert vándordíjaként 1905-ben került Sepsiszentgyörgyre, ahonnan tovább kellett volna vándoroljon, de ismeretlen oknál fogva ott maradt. Gróf Mikó Imre (1805–1876), annak idején 60.000 Ft-ot helyezett letétbe az iskolaalapítvány és az iskolaépület javára, amely 1859-től alapítványi református iskolaként működött az 1948-as államosításig. Ekkor helyezték múzeumi letétbe a zászlót.

Leírása: Kétfalpos, kétoldalas, alábélelt, ripsz selyemkötésű, diagonál szövésű, tipizált zászló. (8–12. kép) Hossza 130,5 cm, szélessége 106,5 cm. Egyik szélére 7 db fémkarikát varrtak, amelyek a zászló rúdra erősítését szolgálták. Széleit 11 cm magas, piros-fehér-zöld farkasfog díszíti. „A” oldalának középmezőjét, egy 119,5×84 cm-nyi felületet, 3,5 cm-es tulipános dízhímzés keretez s amelyen szabályos közőkben körülhímzett piros és zöld díszkövek találhatók. Az „A” oldal felirata: „A MAGYAR TANULÓK / ORSZÁGOS TORNA VER-

7. kép. Magyarország kiscimere a forradalmi lobogón, részlet.

SENYÉNEK / VÁNDORDÍJA / 1901.” Az 5 cm magas betűket bordó alátét bársonyra hímezték. Jobb sarkában Magyarország koronás hímezt piros, fehér, zöld színű, csiszolt ékszerkövekkel valamint flitterekkel díszített címere foglal helyet. A címerpajzsot jobbról leveles és bogycsok olajág, balról pedig leveles és makkos tölgyfaág öleli. A hímezőcérnák színe: ezüst, arany, piros, zöld, barna. „B” oldalának felirata: „KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL!” A hímezés itt is aranyozott szállal készült és jelen vannak a piros és zöld díszkövek is. Bojtja csak egy van. Ennek alapját egy esztergályozott faváz képezi, amely kívülről kétféle aranyszállal fedett. Rojtjai sárga textilszálakból állnak, külső sorja aranyszálakból.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: A zászlólap szerkezete, elsősorban a bélése miatt viszonylag jó megtartású. Csupán a sarkoknál észlelhető a textilanyag kopása. Kissé fakult és foltos. Hiányzik a rúdja, valamint egy bojtja.

Javaslat: Ajánlatos tisztítani, konzerválni, restaurálni, hiányzó részeit pótolni, sarkait megerősíteni. Mindenképpen javasolt a kiterített múzeumi tárolás, megfelelő hőmérsékletű és páratartalmú teremben, portól és a fénytől védve. Érdemes lenne kutatni a zászló történetét, hiszen a helyi történelem és sportmozgalom egyik jól megőrzött dokumentuma.

3. Sportzászló.

Múzeumi leltári száma nincs. Letétszáma 345/1948

Leírása: Ez a zászló is a Székely Mikó Kollégium letéteje. Kétfalpos, kétoldalas, fehér pamut anyaggal alábélelt,

8. kép. A sportzászló „A” oldala. (Letétszáma: 345/1948)

9. kép. A sportzászló „B” oldala.

10. kép. Magyarország kiscímerének állapota, részlet.

11. kép. A zászlólap sarkán található kopás, rongálás, részlet.

ripsz selyemkötésű, gyári szövésű, tipizált zászló. (13–18. kép) Hossza 136,5 cm, szélessége 106 cm. Egyik szélére 7 db fémkarikát varrtak, amelyek a zászló rúdra erősítésére szolgáltak. A zászlólap három egyforma méretű, 35 cm széles, piros-fehér-zöld sávból áll. Széleit 4,5 cm-es rojt, lengő sarkait egy-egy 14 cm-es bojt díszíti. „A” oldalán egy 46×42 cm-es belső keretet alakítottak ki, búzavirágos, népies motívumú, aranyszálas hímzéssel. Ennek közepmezőjében, népies motívumú hímzéssel keretezve, kerek, feliratos medalion található: „SEPSISZENTGYÖRGYI / REFORMÁTUS / SZÉKELY MIKÓ-KOLLÉGIUM / 1908”. A felirat betűinek magassága 3 cm, kivéve a „Székely Mikó-Kollégium” sort, ahol a betűk 4 centiméteresek. A középmedalion jobb és bal oldalán fehér és ezüst cérnával népi motívum található. A hímzett kereten kívül, a zászlólap egész felületét tulipános a motívum díszíti. Itt a hímzőcérna színe mindig megegyezik az alapanyag színével (például: zöld a zöldön). „B” oldalán, mely készítés-technikailag ugyanolyan kivitelezésű, mint az „A” oldal a Székely Mikó Kollégium sajátos jelei találhatók. A közepmezőt egy, pajzsfő részén piros, pajzsláb részén kék, címerpajzs uralja. Ennek belső udvarában, a pajzserék határvonalán, balról, aranyszállal a Napot, jobbról pedig, ezüstszállal a Holdat hímezték. A címerpajzs felett

12. kép. A sportzászló bojtjának szerkezete.

aranyhímzéssel készített tölgyfaág koszorú, alatta pedig szalagot jelző hímzés, amelynek felirata: „Legyen világság”. A zászlólap bal alsó sarkában három nagy „E” betűs szimbólum található, dízhímzéses körkeretben. A hímzőcérnák színe: fehér, ezüst, arany, zöld, piros.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: A zászlólap szerkezete számos helyen megromlott. Fakult, foltos, szakadozott, hasadásos, kissé piszkos. Rúdjja hiányzik.

Javaslat: Tisztítása, konzerválása, restaurálása ajánlott. Mindenképpen javasolt a múzeumi tárolása, kiterítve, megfelelő hőmérsékletű és páratartalmú tárolóban, portól és a fénytől védve. Érdeemes lenne kutatni a zászló történetét, hiszen a helyi történelem és sportmozgalom egyik jól megőrződött dokumentuma.

4. Hadi zászló.

Leltári száma 1888.

Leírása: Kétlapos, kétoldalas, az I. Világháborúból származó zászló. (19–21. kép) Anyaga atlaszselyem. Alátétje ritka szövésű pamut. Felső, 63 cm széles sávja világos kék, alsó sávja sárga, 61 cm széles. Hossza 235 cm, szélessége 127 cm. Az „A” oldal felirata piros cérna hímzés: „SEPSISZENTGYÖRGY R.T. VÁROS KÖZÖNSÉGE / 1914. / A CS. KIR. 2. GYALOGEZRED 3-IK PÓTSZÁZADÁNAK”. A betűk magassága 6,5 cm. A sárga rész

13. kép. A sportzászló „A” oldala. (Letétszáma: 345/1948)

14. kép. Szakadások, kopások, a textil hiánya a zászlólap sarkán, részlet.

15. kép. A fehér sáv állapota, részlet.

16. kép. A „B” oldal középmezője, részlet.

17. kép. Hímzett népi motívum, részlet.

18. kép. A zászló bojtja.

19. kép. A hadi zászló, „A” oldala. (Ltsz.: 1888).

20. kép. A fehér anyag rész díszítése a „B” oldalon, részlet.

21. kép. A zászlólap sarka és bojtja, részlet.

felirata alatt – „1914 ÉV” – gyengén, festékkel felvitt felirata látható, akárcsak az „Y” betű mellett, amiből arra lehet következtetni, hogy a zászló feliratát első változatban kirajzolták, esetleg festették, majd utána hímeztek ki a betűket. A „B” oldal, három 41 cm-es, piros-fehér-zöld sávból áll. Ezek anyaga hernyóselyem. Felirata nincs. A zászlólap szabad széleit 3 cm-es fémszálas rojt, lengő sarkait egy-egy 20 cm-es textilbojt díszíti. Ezek alapját fából esztergályozott mértani formák képezik, amelyeket kétféle aranszállal fedtek be.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: Fakult, foltos, anyaga több helyen meggyengült. Különösen a „B” oldalán szakadt, anyaghiányos, szétmálló állapotban van, leginkább a fehér sáv. Rúdja hiányzik. Összehajtogatva, szakszerűtlenül fiókban tárolt, más zászlók alatt.

Javaslat: Konzerválása és restaurálása szükséges. Ajánlatos kemény felületre kiterítve, védőhuzat alá elhelyezve tárolni, a textilek raktározására vonatkozó előírások betartásával, állandó hőmérséklet (16–18°C-ot) és páratartalom (RH 44–52%) biztosítása mellett. Állandó kiállítása nem ajánlott, időszakosan fektetve, vagy enyhén dőlt állapotban, üvegszekrényben, UV fénytől védve lehet bemutatni. Ajánlatos kutatni a zászló sorsát, készítésének helyét, pontos idejét, készítőjét, célját, esetleg módját, valamint az 1918-at követő utóéletére vonatkozó adatokat. A zászló színszerkezete valamint lapjának sérülései, amik arra utalnak, hogy rúdjáról levágták, vagy leszakították, különösen érdemessé teszik a kutatásra.

5. Ipartársulati zászló (kőműves-ács).

Leltári száma 1885.

(Régi száma, a fehér anyag részre varrva: 7938).

Leírása: Egylapos, egyoldalas, három csúcscs zászló. (22–25. kép) Három azonos méretű, 55 cm-es, piros-fehér-zöld sávból áll. Anyaga szimpla kötésű pamut. Hossza, a széleken, 177 cm, a csúcscsokban 143 cm. Szélessége 165 cm. Széleit fémes zsinórszegés keretezi. A zászlórúdra szögezve volt. A zászlólap középmezőjét, csak a fehér sávban, Magyarország kiscímere uralja (22,5×14 cm). Ez alatt keresztállásban kőműves kanál, kőműves kalapács, kancsó és függőn. Továbbá: szekerce, kis és nagy derékszög, harcsafűrész. E jellegzetes kőműves és ács szerszámokat két, alsó állású, zöld leveles ág öleli körül, amelyeknek az alsó szárvége keresztezi egymást. A korona és a címer kiképzéséhez ezüst díszítő fémszinórt és szalagot használtak. A címerpajzs részt a zászló háromszínű anyagából vett színes sávokból alkották meg. Itt piros, ezüst és zöld hímzőszálakat is alkalmaztak. A korona helyenként piros, fehér és zöld csiszolt kövekkel díszített.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: Elszíneződött, fakult, foltos, piszkos. Anyaga több helyen meggyengült, főleg a sarki részek szakadozottak. Bojtjai (eredetileg 3 db volt) hiányoznak, rojtjai, akárcsak zsinórszegése erősen oxidáltak. Szakszerűt-

22. kép. Kőműves-ács ipartársulati zászló (Leltári száma 1885)

23. kép. A fehér anyagrész díszítése, részlet.

24. kép. Magyarország kisímerének állapota, részlet.

25. kép. Szakadások, foltok, gyűrődések, részlet.

lenül, összehajtogatva, fiókban tárolt, más zászlók alatt. Rúdja hiányzik.

Javaslat: Konzerválása és restaurálása szükséges. Ajánlatos kemény felületre kiterítve, védőhuzat alá elhelyezni, a textilek raktározására vonatkozó előírások betartásával és állandó hőmérsékletet (16–18°C^o-ot) és páratartalom (RH 44–52%) biztosításával. Állandó kiállítása nem ajánlott, időszakosan fektetve, vagy enyhén dőlt állapotban, üvegszekrényben, UV fénytől védve lehet bemutatni. Nem tipikus ipartársulati zászló. A nemzeti színek a zászló harci eseménnyel való kapcsolatára utalnak. Ajánlatos tehát kutatni a zászló sorsát, készítésének helyét, pontos idejét, célját, esetleg módját, készítőjére, valamint az eseményeket (1848–49?) követő utóéletére vonatkozó adatokat.

6. Céhzászló (tímár). Leltári száma 1886.

Leírása: Egylapos, egyoldalas, alábélelt, hernyóselyemből készült zászló. (26–30. kép) A céhtagok feltehetően az 1848–49-es forradalom ideje alatt használták. Piros (56 cm), fehér (58 cm) és zöld (54 cm) sávból áll. Három csúcsa van. Hossza a csúcsonnál 147 cm, a csúcscsövekben 133 cm. Arany színű felirata sablon használatával készült: „SZ. GYÖRGYI TIMÁR CZÉ”. A betűk magassága 7 cm. Alatta felfelé ívelő írvonalban: SZ. MÁRIA ISTEN ANYA MAGYARORSZÁG VÉ” (-DŐJE). A betűk magassága a nagyok esetében 6 cm, a kicsiknél 5 cm. A középmezőben piros bársonyra hímzett magyar korona látható. Ennek részeit ezüst zsinór, díszítőszalagok, fémberakások valamint piros, fehér, zöld üvegyöngyök teszük látványossá. A zászlólap szabad szélein 5 cm-es fémszálás rojtok találhatóak, a zászlócsúcsokon pedig fagombra erősítve háromszínű (most piszkosfehér, barnás-

26. kép. A tímár cég zászlója. (Ltsz.: 1886).

27. kép. A korona.

29. kép.
A zöld anyag rész állapota.

28. kép. A fehér anyag állapota, foltozott szalagos része, részlet.

30. kép.
A zászló bojtja.

zöld, feketés-sötétzöld, eredetileg valószínűleg piros- fehér-zöld), bolyhos textilbojtok függnek.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: Nagyon rossz. Nem egy egész zászló! A zászlólapot láthatólag megrövidítették, selyem anyaga szakadt, töredezett, hasadozott, piszkos, nagyon fakult, foltos. A fehér sáv csúcsát két 8 cm-es széles piros-fehér-zöld szalagdarabbal kitoldották. Rúdja nincs. Tárolása szakszerűtlen.

Javaslat: Konzerválása és restaurálása szükséges. Ajánlatos kemény felületre kiterítve, védőhuzat alá elhelyezni, a textilek raktározására vonatkozó előírások betartásával és állandó hőmérsékletet (16–18C°-ot) és páratartalmat (RH 44–52%) biztosítani. Állandó kiállítása nem ajánlott, időszakosan fektetve, vagy enyhén dőlt állapotban, üvegszekrényben, UV fénytől védve lehet bemutatni. Nem tipikus céhzászló. A nemzeti színek a zászló harc eseménnyel való kapcsolatára utalnak. Ajánlatos tehát kutatni a zászló sorsát, készítésének helyét, pontos idejét, készítőjét, célját, esetleg használatának módját, valamint az 1848–1849-es forradalmat követő utóéletére vonatkozó adatokat.

7. Céhzászló (szabó).

Leltári száma 1884. (Régi száma 1739).

Leírása: A zászlót a sepsiszentgyörgyi szabó céh legényei, mint a Nemzetőrség tagjai, az 1848–49-es forradalom alatt használták. Egylapos, egyoldalas, három csúcsos, piros (48 cm), fehér (48 cm), zöld (48 cm) sávból kialakított zászló. (31–36. kép) Anyaga lenszövés, vászonkötés. Hossza, a zászlócsúcsnál 205 cm, a csúcsközben 169 cm, szélessége 144 cm. A zászlócsúcsok szélszegését 2 cm-es piros-fehér-zöld szalaggal oldották meg, amit visszahajtván varrtak oda. A zászlólap középmezőjét Magyarország koronás címere uralja (72 cm magas, 28 cm széles, a címerpajzs magassága 67 cm). Alatta felirat: „A S. SZ. Gyi. N. Szabó Cz. 1848”, amit nemzeti színű díszítőzsinórral varrtak ki. A koronát valamint a címerpajzsot a zászlólap anyagából vett darabkákból, továbbá vékony és vastag ezüstsálak és flitterek felhasználásával alakították ki.

Tartozéka: Nincs.

Állapota: Nagyon rossz, megviselt. Anyaga gyűrött, foltos, poros, erősen fakult, szakadozott, foltozott, helyenként lyukas. Rúdja, rojtja és bojtjai hiányoznak. Tárolása szakszerűtlen.

31. kép. A szabó céh zászlója. (Ltsz. 1884)

33. kép. A zöld anyagréssz sarkának állapota, részlet.

35. kép. A piros anyagréssz hiányos állapota, részlet.

32. kép. Magyarország kiscímerének állapota, részlet.

34. kép. A piros anyagréssz nemzeti színű szalag szegése, részlet.

36. kép. A hiányzó bojtok egyikének tartóhurka, részlet.

Javaslat: Konzerválása és restaurálása szükséges. Ajánlatos kemény felületre kiterítve, védőhuzat alá elhelyezni, a textilek raktározására vonatkozó előírások betartásával és állandó hőmérsékletet (16–18°C^o-ot) és páratartalmat (RH 44–52%) biztosítani. Állandó kiállítása nem ajánlott, időszakosan fektetve, vagy enyhén dőlt állapotban, üvegszekrényben, UV fénytől védve lehet bemutatni. Nem tipikus céhzászló. A nemzeti színek a zászló harci eseménnyel való kapcsolatára utalnak. Ajánlatos tehát kutatni a zászló sorsát, készítésének helyét, pontos idejét, készítőjét, célját, esetleg használatának módját, valamint az 1848–1849-es forradalmat követő utóéletére vonatkozó adatokat.

A felmérést összefoglalva elmondhatjuk, hogy az ismertett zászlók mindegyike mielőbbi restaurátori beavatkozást igényel, konzerválásra, restaurálásra szorul.

További károsodásuk megelőzése céljából tárolásuk addig is vízszintesen, kiterített állapotban, portól, erős megvilágítástól és UV fénytől védve, állandó pára és hőmérsékleti viszonyok között ajánlott.

A tanulmányban közölt fotókat a szerző készítette.

Kiss Hédy

textil művész és restaurátor
Országos textilrestaurátor szakértő
A Temesvári Bánát Múzeum munkatársa
300561 Temesvár, Románia
Str. Ofcea nr. 5
Tel: +40 (256) 202–394
Mobil: +40 (720) 311–758

Introducere și Rezumat

În cadrul celei de a șasea conferințe cu caracter de perfecționare profesională pentru resturatori – alături de specialiști din Ungaria și Germania – am avut ocazia să auzim și dările de seamă ale unor resturatori transilvăneni. În volumul nostru vom face publice în primul rând referatele acestora, deoarece încercăm să oferim o imagine cât de cât reală, privind starea colecțiilor de artă din Transilvania și din Partium, respectiv privind strădaniile de protejare a acestora. O importanță aparte are munca de salvare a colecțiilor de carte și de documente, în primul rând a documentelor parohiilor depopulate, căci doar acestea din urmă, dacă nu sunt adunate și conservate la timp, sunt sortite pieirii. Conservarea corespunzătoare, crearea condițiilor de mediu propice – deci acele circumstanțe, care încetinesc în mod considerabil procesul de degradare – sunt elementele care îi preocupă pe specialiștii din lumea întreagă, pentru că astfel se poate preveni în mare măsură cursa contra timp, pe care resturatorii o dispută cu multitudinea de obiecte degradate în urma lipsei tratamentului adecvat și a condițiilor de păstrare precare.

Crearea condițiilor propice de expoziție și de depozit, cu toate strădaniile noastre, este încă ceva de domeniul viitorului, dar chiar după ce acestea se vor realiza, munca restauratorului nu va deveni de prisos. Cu atât mai îmbucurător este faptul că, după grupele de studiu de resturatori de pictură, din cadrul institutelor de specialitate de la București și Iași, a demarat pregătirea specialiștilor restauratori de obiecte și la Sibiu, în cadrul Universității Lucian Blaga.

Volumul nostru cuprinde lucrările de diplomă a doi absolvenți ai primei serii de restauratori, din această din

urmă instituție. Datorită legăturilor profesionale, stabilite cu ocazia unor conferințe internaționale, precum și în cadrul cursurilor de perfecționare de la Odorheiu Secuiesc, unul dintre acești absolvenți și-a putut desfășura o parte din activitate în cadrul Muzeului Național al Ungariei (MNU), la Secția de Pregătire Metodică a Specialiștilor în Protecția Obiectelor de Artă, iar îndrumarea sa profesională – pe lângă specialiștii de la Muzeul Astra – a fost asigurată și de cei din cadrul Universității Ungare de Arte Plastice (UUAP).

În timpul cursului nostru de perfecționare din 2005 am prezentat, în clădirea Liceului de Artă Palló Imre din Odorheiu Secuiesc, un material expozițional din lucrările studenților restauratori, absolvenți ai UUAP, de la specialitățile pictură-, sculptură-, lemn și mobilă-, metale și orfevrărie-, hârtie-piele și textile-piele-, și în fine la specialitatea de restaurare a sticlei; material care – bineînțeles actualizat de fiecare dată – este expus an de an în cadrul MNU, sub titlul „Comori de artă salvate”.

Un aspect important al activității noastre de perfecționare a constituit și excursia cu caracter de studiu, efectuată în părțile Sălajului, pentru cunoașterea patrimoniului arhitectural din zonă.

În sfârșit trebuie să ne achităm și de o obligație cât se poate de tristă, luându-ne rămas bun pentru totdeauna de la unul dintre participanții activi ai conferinței noastre, de la colegul nostru specialist în restaurarea sculpturilor de lemn NEMES KOVÁCS ERNŐ (Șimleul Silvaniei, 1973 – Malta, 2007), plecat de timpuriu dintre noi.

Miklós SZENTKIRÁLYI

Restaurarea tabloului macrodimensional „Hristos în fața lui Pilat” de Mihály Munkácsy

Prima piesă a „trilogiei” dedicate lui Isus a fost prezentată publicului parizian în 1881. După mai bine de o sută de ani, în 1995 această pictură a fost ultima piesă a trilogiei care a ajuns la Muzeul Déri din Debrețin. Proprietarul tabloului, cetățean canadian, a împrumutat pictura cu condiția restaurării acesteia. În cadrul pregătirilor de rigoare, am efectuat investigații pentru depistarea intervențiilor, a straturilor de vopsea și de lac ulterioare. Am considerat la fel de necesară și studierea documentelor de epocă aferente. Adolf Braun a efectuat, în 1881, fotografiile în atelierul lui Munkácsy din Paris, prin care a documentat și cele mai mici detalii. Aceste fotografii, donate Muzeului Munkácsy

din Békéscsaba de către sora pictorului în 1928, au constituit principalele surse de documentare în munca noastră de separare a straturilor picturale originale de intervențiile ulterioare. Cele două metode de cercetare s-au completat reciproc într-un mod foarte fericit, oferindu-ne explicații privind unele probleme de tehnică picturală.

În urma investigațiilor am ajuns la concluzia că trebuie să îndepărtăm straturile de impurități, precum și urmările intervențiilor ulterioare (straturi de vopsea, de lacuri), după care urmează restaurarea suprafeței pictate originale și fixarea acesteia cu lac, în sfârșit restaurarea estetică. La picturile sale Munkácsy a folosit adesea bitumen. Acest fapt a generat multe controverse, mulți cercetători au încercat să deslușească secretul straturilor de „asfalt” de pe picturile sale. Drept care ne-am străduit și noi să identificăm și să supunem unui studiu stratigrafic amănunțit fragmentele

bituminoase ale operei cercetate. Pe de altă parte, eram interesați de faptul, dacă acest material a cauzat deformări în structura picturii. Am ajuns la concluzia că la culorile deschise și la suprafețele albe pictorul a făcut uz de un grund de culoare maro. Această materie nu a transpărut culorii care i s-a suprapus și nici nu a determinat formarea unor riduri. Dar la fel de bine s-au păstrat și părțile de culoare maro, nuanțările umbrelor, care sunt atât de caracteristice pentru acest tablou. Curățirea tabloului, îndepărtarea straturilor groase de lac și a intervențiilor ulterioare s-a făcut pe cale chimică, după testarea prealabilă a solvenților. Această sarcină s-a dovedit mai complicată ca de obicei, deoarece peste stratul pictural original au fost aplicate 5–6 feluri de materiale, în perioade diferite. Rezultatul însă a depășit așteptările, după curățire apărând o suprafață foarte bine păstrată în proporție de 60%, spălăcită în proporție de 30% și grav deteriorată în proporție de 10%. Fundalul pictat cu bitumen, din păcate, a fost grav afectat de un incendiu din 1907, precum și de tratamentul neadecvat ce i s-a aplicat ulterior. După documentarea detaliată a stării de după operațiunea de curățire, am putut stabili în ce măsură vor fi necesare intervenții de natură estetică.

Eforturi serioase și studii premergătoare aprofundate au necesitat operațiunile de întărire a dispozitivului de susținere și de întindere a pânzei, conservarea părților sale, manipularea pânzei de dimensiuni uriașe, reîntinderea ei, precum și amplasarea în sala special amenajată a Muzeului Déri. Alături de siguranța și calitatea lucrărilor, la proiectarea acestora s-a avut în vedere și circumstanța ca aceste operațiuni să fie repetabile la nevoie, cu un factor de risc minim. Întărirea părților rupte ori deformate s-a efectuat prin aplicarea unei pânze noi, contracțiile rezultate în urma întăririlor dispozitivului de susținere efectuate în 1938 au putut fi corectate parțial cu ocazia primei operațiuni de reîntindere a pânzei. Reîntărirea marginilor tabloului s-a făcut cu fâșii de pânză impregnate cu Beva 371, în care am fixat, la fiecare 5 cm, inele pentru șnur. Prin acestea din urmă s-a efectuat întinderea pânzei, cu șuruburi de 3X35 mm, prin metoda deja probată la restaurarea tabloului intitulat Golgota, din același ciclu. Chenarul a fost curățat, dezinfectat, am efectuat anumite modificări la colțuri pentru a asigura stabilitatea de întindere dorită. După întinderea și fixarea pânzei am aplicat stratul de lac.

Alegerea metodelor de retuș s-a făcut în funcție de gradul de deteriorare și a posibilității de percepere a fiecărui fragment în parte. La retușul părților-lipsă am încercat să fim cât mai reținuți, dezvoltând tabloul pas cu pas, apropiindu-l de imaginea sa originală. Pe alocuri s-a folosit în mod exclusiv un retuș cu un ton neutru, alteleori, în cazul acelor fragmente deteriorate, a căror lipsă îngreuna percepția din partea privitorului, am recurs la metoda reconstrucției. Am încercat să evităm soluțiile care să creeze impresia perfecțiunii, pentru a nu cădea în capcana celor ce au efectuat intervenții înaintea noastră. Tabloul, cu o suprafață de aproape 30 m², a fost instalat în Sala Munkácsy a Muzeului Déri, alături de celelalte două piese ale trilogiei, Golgota și Ecce homo.

Membrii echipei care a efectuat lucrările de restaurare-conservare: restauratorii de pictură Erzsébet Béres, István Lente și Miklós Szentkirályi; restauratorul de obiecte de lemn Sándor Szilágyi jr. Examinările au fost efectuate de restauratorul de pictură Erika Vadnai, de fizicianul László Kriston, iar cercetările de istoria artei de Katalin Sz. Kürti.

Miklós Szentkirályi
Restaurator de pictură
Muzeul de Arte Frumoase
Budapesta

Uwe NOLDT Insecte dăunătoare materialelor lemnoase – monitorizare, tratamente și rezultatele acestora

În anii din urmă specialiștii de la Institut für Holzbiologie und Holzschutz din Hamburg, în colaborare cu Universitatea din Hamburg și cu alte instituții, au desfășurat mai multe proiecte de monitorizare a insectelor dăunătoare pentru elementele din lemn ale unor clădiri (muzee în aer liber, biserici, mori, cetăți) și colecții. Dintre țările vizate pe primul loc s-a aflat Germania, dar s-a lucrat și în Letonia (Muzeul de Etnografie, Riga) și în România (Muzeul Astra, Sibiu). Majoritatea daunelor de natură biologică ce afectează diferitele clădiri își au rădăcina în curenți tehnici de construcție, care au dus la expunerea elementelor de lemn la efectele umidității, urmate de apariția ciupercilor și insectelor dăunătoare. În zona noastră geografică insectele dăunătoare pentru materialele lemnoase uscate sunt: *Hylotrupes bajulus*, *Xestobium rufovillosum* și *Coelostethus pertinax* L. Aceștia pot acționa chiar ani de-a rândul, periclitând stabilitatea și rezistența clădirilor, iar în cazul obiectelor de artă, pot cauza distrugerea lor totală. Trebuie menționate și diferitele tipuri de carii (Cossoninae), respectiv furnicile ce apar din ce în ce mai des în ultima vreme, precum și gândacii din familia Lyctidae, în special *Lyctus Brunneus* Stephens. Daunele cauzate de larvele diferitelor insecte sunt și ele variate, în cazul obiectelor și al clădirilor deopotrivă. În cazul clădirilor din cadrul muzeelor în aer liber, după evaluarea daunelor cauzate de insecte – după primele constatări, respectiv după bilanțul monitorizării – obiectivele afectate au fost marcate cu becuri de diferite culori. Cu roșu s-au marcat obiectivele grav afectate, care necesită intervenție grabnică, cu galben clădirile afectate în proporție medie, cu verde clădirile care au suferit daune doar în trecut sau care nu sunt afectate de loc. Cu albastru s-au marcat clădirile care au fost afectate doar parțial, în unele elemente ale construcției, recomandând însă monitorizarea și în cazul acestora. În cursul monitorizării am recurs la următoarele procedee. *Colectări de probe*: paznicii muzeelor, elevi și studenți au adunat și au numărat săptămânal insectele depistate. *Lipirea cu hârtie*: pe suprafețele lemnoase susceptibile de a fi infectate se lipesc foi de hârtie, astfel putând fi numărate săptămânal orificiile de acces ale insectelor. *Capcane luminoase*: din aprilie până

în august sunt fixate suporturi metalice cu becuri de $\lambda=400$ nm, împreună două folii adezive, ori surse locale de lumină cu capcane lipicioase așezate pe pământ. Dăunătoarele captate sunt numărate anual. *Capcane lipicioase*: folie adezivă ce se poate procura din comerț, ori cartoane tratate cu adezivi speciali. Insectele sunt numărate săptămânal ori lunar. *Suporturi suspendate și rastele*: scări de lemn ori rastele suspendate în poziție orizontală, prevăzute cu suprafețe lipicioase. Controlul se face săptămânal, bilanțul total și pe sexe la încheierea fiecărui sezon. *Capcane cu feromon*: sunt utilizați feromoni procurabili din comerț, pentru *Xestobium rufovillosum* și *Coelostethus pertinax*. Numărarea se efectuează săptămânal și lunar. Trebuie observat și rumeșul („făina”) provenită din orificii. Prin aceste metode de monitorizare se pot depista focarele de infecție, perioadele când gândacii părăsesc orificiile săpate în masele lemnoase, căile de răspândire, precum și faptul că femelele speciei *Xestobium rufovillosum* părăsesc mai devreme orificiile decât masculii. A fost probat și efectul atractiv al surselor de lumină, utilizarea orificiilor de către diferiții gândaci în sezon și în afara acestuia. Monitorizarea a relevat după caz și superficialitatea manoperei la unele piese și obiective, iar monitorizările ulterioare ne-au edificat asupra eficienței unor metode de tratament, a utilizării capcanelor cu feromon și cu diferite extracte, precum și utilizarea împotriva dăunătoarelor lemnului a unor dușmani de-ai lor din natură. Măsurile luate au vizat după caz clădirea întregă ori numai părți de clădire, a fost aplicat tratamentul termic cu aer fierbinte (de umiditate controlată) și cu microunde. Aparatele folosite în cadrul acestor acțiuni au fost testate și perfecționate cu ajutorul partenerilor noștri industriali, din punctul de vedere al consumului de energie și a protecției mediului. Începând din 1999 testăm și eficiența altor tratamente – cu bioxid de carbon, di-fluorură de sulfonil și bromură de metil, precum și prin utilizarea camerelor speciale pentru tratamente termice, în cazul obiectelor mobile. În afară de acestea, este în curs testarea eficienței diferitelor modalități de dezinfectie, în corelație cu diferitele stadii fiziologice ale principalelor dăunătoare. Mostrele de lemn supuse la teste sunt proporționale cu dimensiunile elementelor de construcție ori de mobilier vizate, și analizate din perspectiva gradului de mortalitate al dăunătoarelor. Concluziile testelor și observațiilor au relevat unele carențe – parametri insuficienți ai tratamentului, punctele slabe ale clădirilor, repartiția ineficientă a efectelor termice, necesitatea diferențierii în funcție de densitatea structurală a materialului tratat –, dar au demonstrat și necesitatea diferențierii parametrilor în funcție de speciile, respectiv de stadiile fiziologice ale insectelor. S-a demonstrat și faptul că durata minimă a unui tratament termic trebuie să fie o oră, la o temperatură de 55°C.

Dr. Uwe Noldt
Biolog
Bundesforschungsanstalt für Holzwirtschaft
Institut für Holzbiologie und Holzschutz
Hamburg

István DEMETER – Zoltán MIKLÓS Restaurarea unei porți secuieși din secolul al 19-lea

Unele stereotipii legate de anumite regiuni ori grupuri etnice s-au răspândit atât de tare, încât sunt tratate ca evidențe istorice, indiferent de conținutul lor de veridicitate. Teoriile legate de descendența unor popoare ori grupuri etnice sunt dominate și în prezent de nostalgia puternică a trecutului mitizat, astfel – indiferent de faptele istorice consumate în realitate – originea hunică a secuilor apare, la nivelul opiniei publice, ca un adevăr incontestabil. Într-o situație similară se află și teoria originii porții secuiești – privită ca un simbol al secuimii –, considerată de unii ca descinzând din arhitectura Chinei vechi. Despre porți de mari dimensiuni, bogat împodobite ne parvin știri și din secolele trecute, din partea unor călători, mai târziu provenind de la etnografi, adesea la aceste informații se asociază și ipoteze privind originea porților respective. Referatul nostru nu-și propune elucidarea problemei originii, noi ne-am axat asupra documentării obiectului vizat, încadrarea sa în tipologia de resort, precum și descrierea procesului de restaurare.

Poarta ce are înscrisă data de 1816, și care împodobește astăzi intrarea expoziției „Florile Secuimii”, din cadrul Muzeului Haáz Rezső din Odorheiu Secuiesc, a străjuit odinioară gospodăria familiei Vajda din Forțeni. De când a fost montată la locul ei inițial, structura respectivului lot intrvilan s-a modificat în așa măsură, încât în momentul achiziționării sale de către muzeu, această poartă nu mai avea nici o funcționalitate. Ea face parte din categoria porților cioplite, cu stâlpi și cu caracter arhaic din scaunul Odorhei. Creatorul trebuie să fi fost unul din meșterii experimentați ai zonei. Poarta a fost confecționată din lemn de stejar. Inițial a fost acoperită cu șindrila de brad, dar în momentul achiziționării aceasta a fost deja înlocuită cu tablă. Elementele de susținere ale porții sunt cei trei stâlpi („picioare”), care străjuiau „poarta mare” și cea „mică” (porțița, „poarta pedestră”). Stâlpii care se subțiază, ciopliți în relief, sunt împodobiți în partea superioară, la capitele cu lalele dăltuite, mai în jos cu lalele cioplite, încadrate de frunze și liane, la mijloc cu profile cu capetele spiralate, la vârful capitelor se află câte o palmetă cu cinci ramificații. În partea lor superioară stâlpii sunt legați între ei de o grindă transversală („kontyfa”), care se lățește în trepte liniare de jos în sus, asigurând astfel o suprafață mai mare pentru hulubărie („cotețul porumbeilor” = „galambdúc”), care i se suprapune, și care încoronează, împreună cu acoperișul, construcția întregii porți. Pe partea de jos a grinzii transversale, la mijlocul „porții mari”, se află un element decorativ cioplit, împodobit cu frunze și liane. Elementul cel mai bogat ornat este „oglanda” de formă patruleteră, de deasupra porțiței. În câmpul de mijloc al acesteia, încadrată într-un blazon de formă rotundă, se află stema Transilvaniei, în varianta cu vultur bicefal. Prezența vulturului austriac nu este lipsită de analogii, dar acest mod de asociere cu stema Ardealului nu are precedente în literatura de specialitate. Stema este încadrată pe

ambele laturi de motive decorative în formă de frunze și liane, cu lalele la vârful. Data confecționării – 1816 – este marcată în partea inferioară a oglinzii. Un cap al vulturului bicefal a fost ulterior distrus (retezat) în mod voit. În a doua parte a secolului 20 autoritățile au obligat adesea pe proprietari să distrugă elementele decorative ale porților, ori să le acopere cu scânduri, sau să îndepărteze întregul element de poartă. În acest caz însă, se pare, avem de-a face cu un gest de protest împotriva absolutismului imperial de după 1848, ori cu unul comis în ambianța din prejma actului dualist din 1867.

Partea săpată în pământ a stâlpilor de poartă de obicei putrezește în decursul a cincizeci de ani, drept care acestea sunt fixate în socluri (așa-numitele „picioare de rac” = „ráklábak”), care pot fi înlocuite la nevoie. Perforările multiple de pe stâlpi ne indică înlocuirea repetată a ușilor de poartă, care în momentul achiziționării nici nu existau. Datorită înlocuirii repetate a soclurilor, cele trei părți ale stâlpilor ciopliți (bază-corp-capitel) s-au păstrat integral doar la stâlpul marginal al „porții mari”. Deteriorările cele mai grave au intervenit după pierderea funcționalității porții, după ce nu s-a mai recurs la reparațiile necesare din timp în timp, astfel factorii fizici și biologici și-au făcut efectul. Șurubii de fixare ai „picioarelor de rac” erau acoperiți de rugină. Legătura („umerașul”) de fixare din partea dreaptă a porții „pedestre” lipsea complet, triumphiurile din componența legăturilor „porții mari” lipseau și ele. „Umerași” erau deteriorați și slăbiți în general, cuiele de lemn putrezite. Hulubăria, confecționată din lemn de brad, a putrezit în stare imposibilă de remediat. Stâlpii fixați în „picioarele de rac” erau slăbiți în structura lor, chiar intrați pe-alocuri în putrefacție, pe grinda transversală s-a găsit cuib de păsări, mușuroi de furnici, urme de ciuperci și de insecte distrugătoare. Elementele demontate ale porții au fost dezinfectate timp de 72 de ore cu Phostoxin, apoi, după aerisirea prealabilă, a urmat operațiunea de curățire mecanică. Îndepărtarea depunerilor de impurități de pe suprafețele de lemn s-a efectuat cu perii și cu aspirator. Apoi a urmat întărirea structurii cu Araldit BY 158, Harte HY 2996, + toluol. Măsurătorile ulterioare arată că această operațiune a fost eficientă până la adâncimea de 8 cm, exceptând partea superioară a grinzii transversale, care – din cauza putrefacției avansate – a trebuit completată în toată lungimea ei. Poarta reprezintă o valoare muzeală considerabilă chiar fără completări detaliate, drept care am suplinit doar elementele mai mari, în cazul ornamentației crăpate și șterse am efectuat numai conservarea părților în cauză. Legătura laturii drepte a porții a fost suplinită după modelul elementului de pe partea opusă. Triumphiurile din componența legăturilor „porții mari” au fost completate și ele. Pe elementele noi astfel incluse nu am efectuat cioplituri, deoarece părțile lipsă ale legăturilor nu s-au aflat de pe aceeași parte. Materialul părților completate provine din grinzile unui pod acoperit din 1830, construit din lemn de stejar și demontat anterior. Astfel nu a fost necesară băițuirea și retușarea elementelor adăugate. Elementele de fier au fost tratate

cu soluție solventă și pasivizantă RO 55, precum și cu unsoare pentru armament. Nu am efectuat reconstrucția hulubăriei, deoarece împreună cu aceasta poarta nu ar fi încăput în sala de expoziție, drept care cele două rânduri de șindriile de brad, confecționate la Vârșag, au fost fixate direct pe grinda transversală. Nu am restaurat nici ornamentele pictate cu vopsea roșie, ce au împodobit grinda transversală, deoarece acestea s-au păstrat doar în mostre fragmentate, dar nici starea actuală a suprafeței transversalei nu ar fi permis această operațiune. La montare s-au folosit pe cât posibil cuiele și șuruburile originale, care, în caz de lipsă, au fost suplinite.

Prin restaurarea acestei porți, am reușit să adăugăm la colecția celor 14 porți expuse în aer liber la Băile Szejke, a treia poartă ca vechime din întreaga zonă, expusă în condiții de muzeu. Fostul proprietar, în conformitate cu înțelegerea prealabilă, în schimbul acestei porți a primit o poartă nouă, confecționată după preferințele sale, de către un specialist-restaurator. Aceasta însă nu a fost pusă în funcțiune nici până în prezent, este păstrată în șura gospodăriei. În această operațiune de reconstrucție și conservare am beneficiat de sprijinul muzeografului-etnograf Emil Ráduly, precum și al restauratorilor Petronella Kovács și András Morgós.

István Demeter
Restaurator
Muzeul Haáz Rezső
Odorheiu Secuiesc

Zoltán Miklós
Muzeograf-etnograf
Muzeul Haáz Rezső
Odorheiu Secuiesc

András EMÓDI

Activități de reabilitare a cărților și bibliotecilor din cadrul Episcopiei Romano-Catolice Oradea

La Oradea biserica romano-catolică dispunea de biblioteci importante atât din punctul de vedere al cantității de carte depozitată, cât și în privința calității. Începând din evul mediu, în proprietatea unor ordine călugărești, dar și a preoților laici, s-a acumulat un fond de carte de dimensiuni considerabile. În vremea ocupației otomane și a reformei religioase, timp de un secol și jumătate, până la repunerea în drepturi a catolicismului, episcopia și capitulul au funcționat doar nominal. Principii protestanți au transferat o parte a fondului de carte la reședința lor, alte cărți au ajuns la mănăstirile iezuite ce au continuat să funcționeze la Cluj și la Alba Iulia. Bună parte din fond s-a împrăștiat și s-a pierdut. După ce, la turnura secolelor 17–18, episcopia și capitulul, mănăstirea iezuiților și seminarul teologic se vor reinstala, acestea vor deveni din nou locuri de colecționare a cărților. Episcopul Imre Csáky și cei ce i-au urmat în funcție au așezat bazele unei biblio-

teci de spiritualitate barocă, dar de dimensiuni modeste, ca mai târziu episcopul Ádám Patachich să amenajeze în sala bibliotecii palatului episcopal o bibliotecă impunătoare de 8.000 de volume, pe care însă o va strămuta după numirea sa în funcția de arhiepiscop de Kalocsa. Începând din secolul al 18-lea bibliotecile s-au dezvoltat considerabil, în 1915 episcopia dispunea de 40.000 de volume, capitulul și seminarul separat de cca. 15–15.000, iar biblioteca mănăstirii Premontreilor și a Capucinilor de mai multe mii de cărți.

În 1948 clădirile episcopiei au trebuit evacuate și predate într-o singură zi. Fondul de carte existent în biblioteca episcopiei, respectiv a seminarului s-a pierdut prin furt și neglijență, refugiații politici greci cazați în clădirile respective folosind cărțile în loc de combustibil, o mică parte din fond ajungând în beciurile bibliotecii județene, unde condițiile improprie au afectat grav starea materialului depozitat. O parte infimă a fondului a putut fi adăpostită în 1948 în galeria catedralei episcopale. În 1962 autoritățile de stat au sechestrat cărțile ce le-au găsit mai interesante din fondul păstrat în capela palatului episcopal, restul fiind transferat alături de fondul adăpostit în clădirea catedralei. Partea de fond aflată la nivelul de clădire de deasupra capelei palatului nu a fost băgat în seamă de către reprezentanții autorităților, acesta fiind astfel ferit de vicisitudinile vremii. Ce a mai rămas din biblioteca Gimnaziului Principal al Premontreilor a intrat în proprietatea statului, ordinul recent reintrat în drepturi dispune doar de cca. 2–3000 de volume. Biblioteca Capucinilor în schimb a avut șansa de a supraviețui aproape intactă epocii comuniste. În consecință, până la începutul anilor '60 biblioteca episcopiei, a capitolului și a seminarului – respectiv rămășițele acestor biblioteci – ajung în clădirea catedralei, dar deteriorarea lor, ca urmare a neglijenței, va continua. Mai târziu acest fond de carte va fi înghesuit, în totală dezordine, în sălile arhivei capitolului. O mare pierdere a însemnat selectarea – cu ocazia unor inventarii impuse de autorități în 1978 și 1982 – a 11 incunabule și 98 de cărți vechi (antique) pentru Biblioteca Națională din București.

Când în 1998 a fost demarată acțiunea de reabilitare a fondului, a trebuit decisă soarta a cca. 25.000 volume aflate în totală dezordine, trecute prin vicisitudinile enumerate mai sus. Noua colecție, ce s-a alcătuit din totalitatea acestor cărți a fost denumită Biblioteca Monument a Episcopiei. Pentru asigurarea controlului științific, s-a apelat la Societatea Muzeului Ardelean.

După eliminarea diferitelor reziduri, materialul arhivistic a fost așezat în cutii, acestea depozitate la rândul lor în dulapuri închise. Separarea celor trei unități de fond părea simplă, căci pe volumele capitolului se afla ștampila acestei instituții, cele aparținătoare episcopiei și seminarului în schimb nu au fost ștampilate, iar identificarea pe baza etichetelor de pe cotoarele volumelor nu a dat rezultatele scontate. Am separat cărțile aparținând fondului de carte veche maghiară (tipărituri din Ungaria anterioare anului 1711), tipăriturile străine din secolele 15–17,

respectiv cele ungurești și străine din secolul al 18-lea. Cu sprijinul substanțial, primit din partea Ministerului Patrimoniului Cultural Național, am renovat cele trei săli ale bibliotecii capitolului din clădirea catedralei, respectiv am reamenajat în stil de epocă sistemul de rafturi de lemn de 700 metri liniari. În aceste săli, prevăzute cu sisteme de securitate, au fost așezate cărțile de valoare patrimonială aparținând celor trei unități principale de fond: 6 incunabule, 126 cărți maghiare vechi, 266 cărți vechi (antique), cca. 800 de tipărituri străine din secolul al 17-lea, 10.000 din secolele 18–19. Cele șase încăperi ce au servit mai demult ca sediu al arhivei, vor deveni după renovare depozite ale fondului de carte și al materialului arhivistic. Aici va fi plasată colecția șematismelor referitoare la întreaga țară și cca. 10.000 de volume de cărți și periodice, majoritatea din secolul al 19-lea.

Între anii 2000 și 2006 au fost colectate cărțile ce au aparținut parohiilor desființate sau depopulate (aflate în diaspora), dintre care prezintă valoare deosebită 2 incunabule, 93 cărți maghiare vechi, 108 de antique și cca. 1.000 de volume apărute înainte de anul 1800.

Biblioteca este accesibilă cercetătorilor. În 2000 am demarat inventarierea fondului și ne-am alăturat programului de alcătuire a bibliografiei naționale retrospective. Am efectuat prelucrarea științifică a fondului de carte veche din fosta bibliotecă a capitolului, am redactat monografia tipografiei seminarului și lista publicațiilor tipărite în cadrul acesteia, totodată – în colaborare cu Biblioteca Națională Széchenyi din Budapesta – am început, în baza criteriilor cronologice, publicarea fondului de carte veche al bibliotecii noastre.

Din perspectiva protecției fondului deocamdată nu există sarcini de urgență. Nu există material infectat cu mușgai activ sau cu insecte nici în cadrul colecției de bază, nici în materialul colectat de la parohii. În perspectivă va fi necesară conservarea legăturilor de carte, respectiv restaurarea numeroaselor volume care au suferit leziuni fizice.

András Emódi
Oradea

Éva BENEDEK – Emese BÍRÓ – Kisanna BARABÁS Activitatea de conservare a materialului arhivistic și a cărților adunate de la parohiile depopulate, la parohia Sf. Ioan Botezătorul din Târgu-Mureș

Ministerul Patrimoniului Cultural Național din Budapesta, începând din 2002, a derulat un proiect pentru salvarea cărților și documentelor existente la sediile parohiilor depopulate. Depozitarea materialului arhivistic și a cărților din secolele 16–20 – adunate timp de câțiva ani din localitățile Șincai, Hodoșa, Iara de Mureș, Valea, Sâmbriaș, Târnăveni, Acățari, Vețca, Agrișteu, Iara, Cornești – a fost posibilă în cadrul Parohiei Sf. Ioan Botezătorul, din Târgu Mureș.

Înainte de examinarea și dezinfectarea lor, cărțile și documentele au fost depozitate temporar în subsolul clădirii Centrului De Studii „Deus Providebit”, din curtea bisericii parohiei amintite.

O parte a cărților a fost confecționată din hârtie prelucrată manual din materiale textile, cele provenind din secolele 19–20 conținând și rumeguș de lemn, acestea din urmă fiind tipărite adeseori cu vopsea sintetică. Calitatea acestora este mai slabă, culoarea lor bătând spre galben. Legătura cărților a fost confecționată din piele de vițet sau de vită, agrăsită cu materiale vegetale, ori din piele de vită sau de porc, tăbăcită cu alaun, puține cărți având legături de piele sintetică. Majoritatea copertilor e din hârtie, dar există și table ale unor coperti confecționate din lemn de fag ori de stejar.

O parte a materialului arhivistic e consemnată pe hârtie de bună calitate, cu cerneală neagră ori maro închis; pe hârtiile de slabă calitate, provenite din secolele 19–20 găsim și cerneală modernă, există și texte bătute la mașină pe hârtii subțiri, străpunse de literele dactilografiate.

Marea parte a cărților și documentelor se află în stare bună, unele însă sunt afectate în mod serios, apărând și semne de mucegai activ. Cu ocazia examinării efectuate, în cadrul laboratorului microbiologic al Universității Sapientia, s-au obținut culturi din sporii a două tipuri de mucegai – *Aspergillus fumigatus fresenius* și *Aspergillus sp.* Această circumstanță a făcut necesară dezinfectarea lor. Toate cărțile și documentele au fost așezate în saci de plastic, în acești saci s-a administrat paraformaldehid în stare cristalizată, în pungi mici, timp de 48–64 ore. Aldehida formică rezultată astfel distruge bacteriile, sporiile de mucegai și ceilalți agenți biologici. În cele 24 de ore ce au urmat acestor operațiuni cărțile au fost monitorizate, într-un dulap metalic confecționat atare în acest scop. Cărțile și documentele infectate cu mucegai activ, în scopul unei dezinfecții mai eficiente, au fost tratate și cu o soluție etil-alcoolică de 0,5% de Preventol CMK (paraclor-metacrezol). Legăturile au fost tratate și cu Streganol dizolvat în alcool etilic (în proporție de 1–1,5%). O parte a materialului arhivistic, după dezinfectare a fost tratat cu Wei T,O^(R) Spray No.12 (MMM). Paginile dezinfectate au fost acoperite cu bandaj medical, și uscate la aer, ferite de radiațiile solare.

Praful a fost îndepărtat separat de pe fiecare pagină, cu pensulă, pentru aerisire cartea fiind așezată în formă de evantai.

O parte a pielii legăturilor s-a uscat, a devenit fragilă, uneori – probabil în urma dizolvării materialului de agrăseală – pielea devenind cleioasă. Tablele de lemn au fost atacate în mai multe cazuri de insecte. Multe dosare de hârtie legate cu ață au suferit leziuni mecanice, având marginile crăpate, vulnerabile și fragile.

Legăturile de piele ce au suferit deteriorări au fost curățate cu substanțele recomandate de specialiștii Bibliotecii Naționale Széchenyi din Budapesta, apoi tratate cu soluții ce conțin substanțe regeneratoare ale nivelului de umiditate și adipozitate, în sfârșit urmând un tratament cu

o pastă pentru conșevare, preparată după rețeta folosită la Biblioteca de Stat din Moscova. Pe unele legături de piele sintetică erau vizibile depuneri de impurități și de mucegai, de culoare albă. În acest caz s-a dovedit eficace ștergerea lor cu o soluție apoasă de glicerină de 30%.

Depozitarea cărților și documentelor astfel tratate s-a făcut în corul bisericii, în dulapuri de lemn cu ferestre de sticlă bine închise, confecționate atare în acest scop. Cărțile deteriorate în folio s-au așezat în poziție orizontală, învelite în bandaj medical. Documentele au fost așezate în dosare de carton. Sperăm ca dulapurile închise să protejeze materialul depozitat de fluctuațiile temperaturii și ale umidității. Am recomandat următoarele condiții de păstrare: 15–20°C, 44–55% RH, 50 lux. Activitatea astfel începută urmează să fie continuată prin prelucrarea științifică a materialului depozitat.

Éva Benedek
Restaurator de hârtie și piele
Muzeul Secuiesc al Ciucului, P-ța Cetății
Miercurea Ciuc

Emese Bíró
Referent
Centrul Cultural Județean Harghita
Miercurea Ciuc

Kisanna Barabás
Muzeolog
Arhiva Parohiei Sf. Ioan Botezătorul
Târgu Mureș

Krisztina MÁRTON

Restaurarea unui calendar popular maghiar din sec. 18. și a unui prognosticon românesc cu caractere chirilice

Prima tipăritură prezentată datează din 1781, fiind un calendar pe anul 1782. Tipăritura este bicoloră: negru cu roșu. Calendarul se împarte pe mai multe capitole: pe prima pagină existentă se regăsește explicația simbolurilor și prescurtărilor. Urmează lunile ocupând câte două pagini. Pe această secțiune sunt intercalate foi albe pentru a permite însemnări ulterioare din partea proprietarului. Pe o singură filă de acest tip se găsește un fragment dintr-un filigran, ce pare a fi o figură animală. În a doua parte urmează pronosticurile privind vremea sau constelațiile faste și nefaste unor munci, ele fiind grupate pe anotimpuri, lista detaliată a iarmaroacelor și o cronică a maghiarilor de la începuturi până la evenimente contemporane tipăriturii

Cărticica a suferit degradări mecanice, la acțiunea compusă a apei și a mucegaiurilor unele fragmente de hârtie sunt lipite în blocuri, înclieirea este slăbită. Atacul biologic s-a desfășurat pe două planuri: insectele au lăsat în urmă rosături, găuri de zbor, iar mucegaiurile de

diferite tipuri au pătat definitiv hârtia și au distrus structura sa internă. Îmbătrânirea cauzată de aciditate se observă prin îngălbenirea filelor. Analizele efectuate au confirmat unele observații optice, respectiv ne-au conferit măsurători exacte ale unor valori.

Având în vedere că această carte era compusă doar din hârtie, neavând coperti de piele sau pergament, s-a optat pentru o dezinfectie cu vapori de formol. După numerotarea filelor cu creionul am desprins legătura slăbită și păstrată doar parțial și s-a efectuat curățirea uscată. După testele de solubilitate ale culorilor, foile au fost introduse într-o baie de alcool și apă (2:1). Alcoolul a fost necesar pentru a proteja filele cu înclieirea slăbită. Din aceeași considerație s-a folosit apă rece și nu caldă. După clătirea într-o soluție hidroalcoolică curată, s-a efectuat o reîncliere cu CMC printr-o pensulare pe ambele fețe ale filelor, iar surplusul s-a îndepărtat, printr-o nouă clătire. Pentru restaurarea artistică propriuzisă s-a ales, conform principiului compatibilității materialelor, o hârtie japoneză și un vâl japonez de grosime și culoare potrivite hârtiei originale. Adezivul folosit a fost o soluție de CMC 3%. După uscarea liberă și îndepărtarea surplusului de la completări, filele au fost reintroduse în presă. Înainte de refacerea legăturii am căutat analogii, care există în număr generos în colecțiile bibliotecii și am optat pentru o copertă de carton. Coperta de carton păstrată la analogie fixată de blocul de carte doar prin înclierea zonei de întâlnire cu cotorul, este o legătură foarte slabă și poate solicita mai mult mijloacele laginilor. De aceea noi am inclus un vorsatz din hârtie veche asemănătoare cu cea originală. Și această operație este reversibilă, astfel că în cazul găsirii unei soluții mai adecvate, ea se poate înlocui.

Al doilea calendar prezentat este o carte scrisă în limba română, dar cu caractere chirilice. Nu putem fi siguri de data tipăriturii, dar tabelul cu pronosticuri pe mai bine de o sută de ani de la sfârșitul cărții începe cu anul 1816. Conține tabele și ilustrații legate de reprezentarea anului, a planetelor și a simbolurilor zodiacale. În mod interesant, Luna este considerată a șaptea planetă.

Cartea s-a păstrat într-o stare relativ bună. Nu prezintă urme de atac biologic. Principalii factori de degradare sunt factorii endogeni, respectiv factorii foto-chimici: aciditatea a dus la înbrunirea hârtiei și la pierderea flexibilității. Un alt factor important a fost cel uman. Unele pagini rupte au fost lipite cu timbre. Au fost însemnate anumite date, transcrieri din alfabetul chirilic, etc. Interesante din punct de vedere al istoricului acestui calendar sunt acele însemnări ce confirmă sau infirmă prognostizările. Intervențiile anterioare ale unui legător de carte au reușit să redea cărții funcționalitatea ei, dar fără a respecta principiile restaurării.

Analize: s-au măsurat pH-ul hârtiei, gradul de încliere al fibrei, s-au identificat agentul de încliere, natura și lungimea fibrei, grosimea hârtiei.

După dezinfectarea cu formalină s-a realizat o desprăfuire generală, au fost numerotate paginile cu creionul și discutate. Curățirea uscată cu diferite instrumente a fost

urmată de cea umedă, dar mai înainte s-au făcut teste de solubilitate și s-a extras surplusul de cerneală de la însemnări. Filele au fost introduse într-o baie de apă caldă cu detergent neionic, iar după clătiri repetate s-a făcut o reîncliere cu soluție apoasă de CMC de 0,3–0,4%. Fiind vorba de carte, și nu despre grafică, nu s-a insistat pe înlăturarea petelor dificile, pentru că acestea necesitau albire. Albirile se fac cu scop estetic, atunci când petele îngreunează perceperea mesajului artistic. Completările s-au efectuat cu hârtie japoneză în tehnica "la dublu", folosind ca agent de încliere CMC 3%. Toate intervențiile au fost documentate fotografic.

Pentru realizarea legăturii am apelat la ajutorul domnului Krón Ernő, legător de carte, care deține un atelier moștenit de trei generații, cu instrumentarul original, și chiar cu unele consumabile (diferite hârtii și materiale de copertat) moștenite de a lungul generațiilor. Deasemenea acest domn a ținut să păstreze tradiția legătoriei în modul învățat de la tatăl său. Sunt importante privitor la atitudinea sa, că deși nu a avut ocazia să învețe restaurarea unele principii le respectă din simplă modestie și respect față de obiectul muncii sale. Unde era cazul am discutat principiile necunoscute de dânsul pentru o colaborare cât mai reușită. La această copertare am încercat o reconstituire cât mai modestă și neutră, deoarece intervențiile anterioare au distrus urmele tipului de legătură original, și nu am găsit analogii pentru o reconstituire exactă.

Krisztina Márton
Restaurator hârtie-carte
Biblioteca Teleki-Bolyai
Târgu Mureș

Andrea BERNÁTH **Restaurarea unei perechi de cizme eschimose**

Obiectul cercetării noastre este constituit dintr-o pereche de cizmulițe eschimose din piele. Artefactul studiat – o pereche de cizmulițe de copil, din piele de ren, aparținând indienilor din Alaska, a fost donată de doamna Johanna Ludwig din San Francisco, California, muzeului Brukenthal în 1901; informație pe care o constatăm din publicațiile ce cuprind inventare ale donațiilor – *Tratate și comunicări ale Asociației Transilvănene pentru Științele Naturii din Sibiu* vol. L, 1901, p. XXXII.

Documentația privind piesa nu ne-a conferit prea multe informații, fapt pentru care intervenția noastră a început cu un studiu de cercetare mai detaliat a obiectului. După ce am reușit integrarea acestuia în sfera artefactelor de aceeași natură și în urma unor analize minuțioase care au scos la iveală materialele, tehnica de prelucrare și confecționare precum și exacta stare de conservare, a fost posibilă elaborarea și punerea în practică a strategiei de conservare și restaurare a cizmulițelor.

Încălțăminte este realizată din piele de ren și are culoare galben – crem. Unitatea cizmulițelor este obținută

prin coaserea laolaltă a mai multor elemente. Pielea a cărei procedură tradițională de tratare presupune: întinderea, frecarea și mestecarea este tăbăcită primitiv (netăbăcită). Materialul proteic folosit în realizarea cizmulițelor are un croi ce denotă o mână pricepută și experimentată – una din principalele îndeletniciri ale femeilor eschimoase. Alături de aceasta, coaserea hainelor și încălțămintei subliniază îndemânarea și priceperea lor.

În momentul în care perechea de cizmulițe a ajuns în mâinile noastre, le-am găsit într-o stare avansată de deshidratare, pielea fiind uscată, rigidă și fragilizată, ruptă pe alocuri ca urmare a păstrării într-un mediu cu U.R. scăzută. Prezenta urmele unui atac biologic mai vechi și o depunere superficială de praf atmosferic, fără a avea depuneri de murdărie aderentă, doar numărul de inventar marcat cu creionul direct pe carâmbul cizmulițelor. Un fapt interesant de menționat este că nu prezenta uzură funcțională.

Un prim pas în curățarea cizmulițelor a fost o desprăfuire mecanică, superficială cu pensule moi. Apoi pentru curățirea umedă am folosit un amestec de izopropanol 70% cu apă distilată 30%, în care am umezit mici tamponi de vată cu care am șters cele două cizmulițe pe toată suprafața exterioară, și interioară.

Pe perioada intervenției am creat un microclimat stabil și controlat cu ajutorul unei soluții de sare saturată (bicromatul de sodiu), obținând o umiditate relativă de aprox. 50%. Pielea deformată, întărită și inflexibilă s-a umidificat pentru a deveni moale și elastică.

Acolo unde nu a fost suficientă această măsură s-a intervenit cu umidificări locale. Pentru această operațiune am folosit metoda umezitărilor de tip "sandwich" care utilizează mai multe straturi de materiale suprapuse (Sympatex, hârtie de filtru umezită, fașă elastică, folie aderentă de polietilenă) cu caracteristici și funcții diferite. Aceste umezări au fost atent supravegheate și de scurtă durată.

În urma înmuierei, pielea s-a mulat pe forma dorită, iar la pierderea surplusului de umiditate obiectul a rămas la forma originală.

Pentru completarea și integrarea lacunelor, atât din motive etice cât și estetice, am ales piele de capră tăbăcită cu alaun a cărei integrare cromatică (în urma testelor de culoare) am efectuat-o cu coloranți de piele și anume combinații complexe organo-metalice în soluție.

Am lipit pe interior bucățile de piele de capră integrate și subțiate, scopul fiind de natură estetică, dar în primul rând pentru a preveni extinderea lacunelor.

Adezivul utilizat l-am stabilit în urma unor teste de lipire care ne-au relevat că avantajele și dezavantajele se contracarează favorabil în cazul unui amestec de 1:1 pap de orez și Planatol (un adeziv sintetic pe bază de PVA).

Pentru a evita manipulările directe, nejustificate ale obiectului am realizat o cutie din carton și am dimensionat-o după obiect. Pentru a permite un control facil și permanent, am decupat într-unul din pereții cutiei o fereastră, care să permită vizualizarea obiectului. Pereții cutiei au fost căptușiți cu foiță japoneză.

Prin toate aceste operații am adus obiectul la o stare de conservare stabilă, și am respectat principiul minimei intervenții.

Andrea Bernath Gabriela
Restaurator piele
Departamentul Zonal de Conservare și Restaurare
Complexul Național Muzeal ASTRA
Sibiu

Hédy KISS Expertiza privind starea steagurilor din colecția Muzeului Național Secuiesc

Materialele de natură organică, din care sunt confecționate steagurile și drapelele, sunt deosebit de sensibile la factorii de mediu, la praf și alte impurități, expuse daunelor produse de diferiți factori biologici. În multe colecții de resort – particulare sau publice – nu sunt asigurate nici în prezent condițiile de păstrare, care să prevină degradarea lor. Adesea sunt tratate după niște practici neadecvate, ce țin de obiceiurile de zi cu zi. Acest mod de abordare duce și astăzi la distrugerea totală a multor obiecte.

Muzeul Național Secuiesc din Sfântu-Gheorghe a dat curs unei acțiuni, prin care – prin implicarea unor specialiști în domeniu – să se asigure păstrarea steagurilor aflate în inventar, conform normelor europene de rigoare. Până în prezent nu a apărut nici o lucrare de specialitate care să treacă în revistă aceste steaguri, în totalitatea lor, drept care, în prezentul studiu, pe lângă consemnarea stării lor, vom descrie în detaliu obiectele în cauză, cu referiri la tehnicile lor de confecționare.

Drapel revoluționar. Nr. inv. 1887. Confecționat dintr-un singur rând de pânze de mătase naturală, în culorile roșu, alb, verde, având forma ascuțită la latura fluturândă. Probabil a aparținut în 1848–49 sfatului revoluționar orășenesc Sfântu-Gheorghe. În centru se află stema Ungariei (cu coroană), căptușită la margini cu panglică argintie, confecționată din bucăți de mătase naturală de culoare roșie, albă și verde, împodobită cu mărgelile și paiete, încadrată pe cele două laturi de ramuri de măslin cu frunze verzi, legate printr-o panglică tricoloră (roșu-alb-verde). Pe cele două laturi ale panglicilor e consemnat, cu cifre cusute cu șnur cu fire aurite: 18–48. În fâșia de pânză roșie se află înscris: „S. SZ. GYÖRGY VÁROS” (=orașul Sf. Gheorghe), respectiv se află aplicate, din materiale cusute pe suprafața fâșiei: Luna, Soarele, respectiv trei stele brodate din fir argintiu (aluzie la stema celor Trei Scaune). Partea fluturândă a drapelului e împodobită cu ciucure din fire metalice. Din cele trei canafuri ce au împodobit vârful de drapel s-a păstrat unul singur, confecționat din ață tricoloră (roșu-alb-verde).

Fanion sportiv. Nr. de depunere: 345/1948. Fanionul e confecționat din două rânduri de pânze de mătase rips, țesute în diagonală, subcăptușite, și a ajuns la Sfântu-Gheorghe câștigat de echipa Colegiului Székely Mikó, în

1905. Marginile fanionului sunt căptușite în formă de colț de lup, în culorile roșu-alb-verde. Pe latura „A”, în câmpul din mijloc încadrat de o broderie împodobită cu lalele, se află, la intervale regulate, încadrate la rândul lor în broderii, pietre de culoare roșie și verde. Pe subcăptușeala de catifea bordo se află brodată inscripția: A MAGYAR TANULÓK/ORSZÁGOS TORNA VERSENYÉNEK/VÁNDORDÍJA/1901.” (=Trofeul transmisibil al concursului de gimnastică pe țară al elevilor maghiari, 1901). În colțul din dreapta este așezetă stema Ungariei cu coroană, împodobită cu pietre prețioase și paiete în culorile roșu-alb-verde. Blazonul stemei e încadrat dinspre dreapta de o ramură de măslin cu boabe și frunze, dinspre stânga de o ramură de stejar, cu ghinde și frunze. Culoarea ațelor folosite la brodat: argintiu, auriu, roșu, verde, maro. Pe latura „B”, cu ață aurită, este brodată inscripția: KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL (= Luptă și nu-ți pierde nădejdia). Canaful are bază din lemn și două feluri de fire aurite. Rândul exterior se compune din fire aurite, ciucurii din fire textile de culoare galbenă.

Fanion sportiv. Nr. de depunere: 345/1948. Confectionat din două rânduri de pânze de mătase rips de fabricație industrială, subcăptușite cu material de bumbac alb, fanionul a fost depus la muzeu de către Colegiul Székely Mikó. Fanionul se compune din fâșii de culoare roșu-alb-verde. Marginile sale sunt împodobite cu ciucuri, colții fluturânzi cu câte un canaf. Pe latura „A” se află un chenar interior brodat cu albăstrițe din fire aurite, în câmpul de mijloc al acestuia se află un medalion rotund, încadrat de motive brodate, cu inscripția: SEPSISZENTGYÖRGYI/REFORMÁTUS/ SZÉKELY MIKÓ-KOLLÉGIUM/1908 (= Colegiul reformat Székely Mikó din Sfântu-Gheorghe). Pe cele două laturi ale medalionului sunt cusute lalele, cu ață albă și argintată. Pe latura „B” se află însemnele colegiului: un blazon colorat în roșu pe partea superioară și în albastru pe cea inferioară. La mijlocul blazonului este reprezentat Soarele în partea stângă, cusut cu ață aurie, în dreapta Luna, cu ață argintie. Deasupra blazonului e înfățișată o coroană din ramuri de stejar, dedesubt, pe o panglică brodată se află inscripția: LEGYEN VILÁGOS-SÁG (= Să fie lumină). În colțul din dreapta fanionului, într-un cadru circular se află un simbol compus din trei litere „E”. Culorile ațelor folosite la brodat: alb, argintiu, auriu, verde, roșu.

Drapel de luptă. Nr. inv. 1888. Confectionat din două rânduri de pânză, cu două laturi, din mătase, provenind din timpul primului război mondial. Subcăptușeala este din bumbac cu textură rară. Culoarea fâșiei superioare este albastru deschis, cea inferioară este galbenă. Pe latura „A” se poate citi inscripția, cusută cu ață roșie: SEPSISZENTGYÖRGY R.T. VÁROS KÖZÖNSÉGE/ 1914./ A CS. KIR. 2. GYALOGEZRED 3-IK PÓTSZÁZADÁNAK (= Orașul cu consiliu ordinar Sfântu-Gheorghe/ 1914./ Pentru cea de-a 3-a companie de rezervă a celui de-al doilea regiment de infanterie cezaro-crăiesc). În dedesubtul inscripției părții de culoare galbenă se află o inscripție ștearsă, vopsită: 1914 ÉV (= Anul 1914). Asta ne

îndeamnă să credem că inscripția mai întâi a fost desenată, apoi brodată. Latura „B” se compune din trei fâșii de mătase naturală, în culorile tricolorului ungar. Pe marginile libere ale steagului se află ciucuri din fire metalizate, la colțurile fluturânde câte un canaf, din fire aurii de două feluri, pe baze de lemn.

Steagul asociației meseriașilor zidari și dulgheri. Nr. inv. 1885. Este confectionat dintr-un singur rând de pânză de bumbac, cu o singură latură, cu trei vărfuri. Se compune din trei fâșii de aceleași dimensiuni, de culoare roșie, albă, verde. Marginile sale sunt tivite cu șnur întărit cu fire metalice. Fixarea pe catarg s-a făcut cu cuie. În câmpul de mijloc al pânzei, în fâșia albă, se află stema mică a Ungariei. În dedesubtul acesteia sunt reprezentate unelte de zidărie și ale meșteșugului dulgherilor, îmbrățișate în partea lor inferioară de două ramuri cu frunze verzi. Stema și coroana au fost confectionate din șnur și din panglică argintie. Blazonul stemei s-a confectionat din materialele tricore ale steagului, cusute cu ață roșie, verde și argintie. Coroana e împodobită cu pietre șlefuite roșii, albe și verzi.

Steagul breslei tăbăcarilor. Nr. inv. 1886. Este confectionat dintr-un singur rând de pânză de mătase naturală, compusă din fâșii de culoare roșie, albă și verde, cu subcăptușeală, provenind probabil din timpul revoluției de la 1848–49. Are trei vărfuri. Inscripționarea de culoare aurie s-a făcut cu șablon, având următorul text: SZ. GYÖRGYI TIMÁR CZÉ (= Bresla tăbăcarilor din Sfântu-Gheorghe). În dedesubtul acesteia o inscripție ce tinde în sus: SZ. MÁRIA ISTEN ANYA MAGYARORSZÁG VÉ(-DŐJE) (= Sf. Maria Maica Domnului protectoarea Ungariei). În câmpul de mijloc, brodată pe catifea roșie, împodobită cu șnur argintiu, panglici, implanturi metalice și mărgelile de sticlă roșie, albă și verde, se află reprezentată coroana Ungariei. Pe marginile libere ale pânzei sunt ciucuri din fire metalice, pe vărfuri canafuri, fixați pe butoane de lemn, inițial probabil de culoare roșie, albă și verde.

Steagul breslei croitorilor. Nr. inv. 1884. Confectionat dintr-un singur rând de fâșii de culoare roșie, albă și verde, pe o singură latură, steagul a servit drept drapel al calfelor breslei croitorilor, înrolați în garda națională în timpul revoluției de la 1848–49. Materialul este pânză de in. Căptușeala vărfurilor steagului este din panglică tricoloră (roșu-alb-verde). În câmpul de mijloc al steagului se află stema Ungariei cu coroană, dedesubt, cusută cu șnur tricolor inscripția: A S. SZ. Gyi. N. Szabó Cz. 1848 (= Nobila breslă a croitorilor din Sf. Gheorghe, 1848). Coroana și blazonul stemei au fost confectionate din bucăți din pânza fâșiilor de drapel, din fire și din paiete de argint.

Cu ocazia expertizei efectuate am constatat că majoritatea pânzelor e murdară, pătată, cu materialul subțiat (exceptându-le pe cele subcăptușite), cu rupturi, crăpături, cu fragmente lipsă. Brodăriile, ciucurii și canafii ce conțin fire metalice sunt oxidate. Unele piese au fost întărite ulterior cu petice. Toate necesită intervenții adecvate, efectuate de restauratori. Până atunci însă, pentru a preveni

degradarea lor în continuare – după dezinfectarea prealabilă a depozitelor unde sunt păstrate – trebuie păstrate așternute în poziție orizontală, pe o suprafață neutră din punct de vedere chimic, ferite de praf și de razele UV, în condiții stabile de umiditate și de temperatură (se recomandă 16–18° C, 44–52 % RH). Chiar și după restaurare se recomandă doar expunerea lor temporară, în poziție

orizontală ori ușor înclinată, în vitrine de sticlă, ferite de radiațiile UV.

Hédy Kiss
Restaurator specialist în materiale textile
Muzeul Banatului
Timișoara

Preface and Abstracts

At the sixth postgraduate conference at Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), many conservators from Transylvania reported about their work beside lecturers from Hungary and Germany. This volume contains mostly their studies since we intend to illustrate the actual situation of the condition of art objects in Transylvania and the Partium and the work done for their protection. We find the measures taken for the rescuing of library and archives documents and the written and printed documents of depopulating parishes especially important since first of all the latter ones would perish unless they are collected conserved and properly stored. Preventive conservation, including the creation of an optimal environment for the objects of art to slow down their deterioration, has been placed in the focus all over the world with the purpose to avert the race restorers have to run against time and with the conservation of the huge number of objects that have been heaped up in the collections and have not been conserved or got deteriorated in consequence of improper storing conditions.

However, the development of proper exhibition and storing conditions will need a long time despite our efforts, and the work done by restorers will not be superfluous even then. It is good news that training of object conservators has been started on a university level in Nagyszeben (Sibiu) in the co-operation of the Lucian Blaga University and the Astra Museum beside the painting conservator training going back to a long tradition in Bucuresti and lately also introduced in Iasi.

Our annual publication contains the thesis works of two students of the first class that has graduated. In result of

the professional contacts established at Hungarian and international conferences and at the postgraduate trainings at Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) during the past decades, one of the students could carry out a part of his/her work in the Department of Methodology and Training of Conservation of the Hungarian National Museum. Beside the specialists of the Astra Museum, the conservator of object restorer training organised in the co-operation of the Hungarian University of Fine Arts and the HNM took part in the direction of the conservation of the object of the thesis work.

In the academic year of 2005, connected with training of conservators, an exhibition was organised in the Palló Imre Music School from items chosen from the material of the annual exhibition “Megmentett műkincsek” (Preserved art Treasures) of the HNM, which contains art objects conserved by the students graduated from painting, sculptor, wood, furniture, metal-goldsmith, paper-leather, textile-leather and siliceous objects conservator branches.

Getting acquainted with the constructed heritage is an important component of postgraduate training. This time we visited the monuments of the “rough land of old Szilágý”.

We have to fulfil a sad obligation in this volume. We have to take leave of our colleague ERNŐ NEMES KOVÁCS (Szilágýsomlyó, 1973 – Málta, 2007) wood sculpture conservator, one of the lecturers of the conference, who died very young.

Miklós SZENTKIRÁLYI **Restoration of Miklós Munkácsy’s large painting** **titled Christ before Pilate**

The first painting of Mihály Munkácsy’s Christ “trilogy” was first shown to the public in Paris in 1881. More than 100 years later, the painting arrived in the Déri Museum in Debrecen as the last of the three in February 1995. The owner of the painting lent it on the condition that it would be restored. In preparation to the restoration, analyses were carried out with the purpose to evidently separate the pigment and varnish layers applied by Munkácsy and the ones coming from later interventions. The study of contemporary documents was an equally important task. In 1881, Adolf Braun made photos of even the tiniest details in Munkácsy’s studio in Paris. The photos, which Mrs Munkácsy’s younger sister donated to the museum

of Békéscsaba in 1928, were the most important sources at the investigation of the authenticity of the work of art. The two methods excellently completed each other and explained certain problems that surfaced at the observation of the painting technique.

According to the results of the analyses we decided that the layers that were not contemporary to the painting, that is the dirt, the overpaintings and the darkened varnish layers would be removed, then the uncovered original surface would be conserved, varnished and finally aesthetically retouched. Munkácsy often used bitumen in his paintings. The mystery of “asphalt” has often been debated and studied. Thus we paid special attention to the determination of the areas painted with bitumen and to the study of the layer structure of these areas during the analysis of the painting. We also investigated if this material has caused or could cause deformations. As we could observe, the painter really

applied a deep brown underpainting at the light and the white colours. This material did not flow or cause corrugations in the surface. At the same time, the brown shadings have preserved their original stability and freshness, which are so characteristic of the painting, that they actually determine its colours and shapes as a whole. The cleaning of the painting, the removal of the multilayered thick varnish and the overpaintings were made chemically with materials determined after tests with solvents. This was more complicated than usual since the original pigment layer was covered with different materials applied subsequently at five or six times. After cleaning, we found a better condition than expected: about 60% of the surface was excellently preserved apart from a few small worn areas, 30% was worn and 10% got ruined or perished. Regrettably, the background painted with bitumen was preserved in a strongly worn condition owing to the conflagration it suffered in 1907 and the later improper treatments. The measures of the aesthetic reconstruction were determined after the documentation of the uncovered condition.

The consolidation of the support, the conservation of the stretching edges, the movement of the huge canvas, its safe and mild re-stretching and its permanent placement in the Déri Museum in Debrecen needed thorough preliminary studies and planning. The concept focused, beside safety and quality, on the circumstance that these actions could be repeated several times without the slightest hazard. The tears and the deformities were consolidated with gluing up a new canvas and the shrinking caused by the strengthening of the edges in 1938 could partly be corrected at the first stretching. The new strengthening of the edges of the picture was made with a stripe of cloth impregnated with Beva 371, in which eyelets were fixed at every 5 cm. The strengthening tape was fixed at these eyes with 3x35 mm large screw-nails as it had proved useful at the Golgota painting. The stretcher was cleaned, disinfected and the corners were modified making beds for the new forked wedges that ensured the sufficient tightness. After the stretching and the wedging of the canvas, the painting was varnished.

The retouching method was chosen according to the degree of damage of the given territory and the possibility of interpretation. The losses were treated with restraint. We developed the painting from step to step gradually approaching the preserved original. At a few places only deferring retouch of a neutral shade, naturally invisible retouching and, where it seemed justified, reconstruction was applied at larger losses that were significant from the respect of the interpretation of the composition. Besides, we intended to evade every treatment that would suggest perfection to avoid the mistakes of our predecessors. The restored painting of a size of nearly 30 m² was placed beside the other two components of the trilogy, the Ecce Homo and the Golgota, in the Munkácsy room of the Déri Museum.

The members of the team that carried out the restoration/conservation were: Erzsébet Béres, István Lente, Miklós Szentkirályi painting restorer artists; Sándor

Szilágyi, Zoltán Hasznos photographers and Sándor Szilágyi Jr. conservator, wooden object restorer artist. Erika Vadnai Painting restorer artist and László Kriston physicist analysed the painting, and Katalin Sz. Kürti made the art historical researches.

Miklós Szentkirályi
Painting conservator artist
Museum of Fine Arts
Budapest

Uwe NOLDT **Wood deteriorating insects – monitoring, treatments and results**

The specialist of the Institut für Holzbiologie und Holzschutz in co-operation with the University of Hamburg and other institutions have recently launched a number of projects, which deal with the monitoring of wood deteriorating insects in buildings (open-air museums, churches, mills and castles) and in collections first of all in Germany and also in Latvia (National Museum, Riga) and Romania (Astra Museum, Nagyszeben). The overwhelming majority of the biological deteriorations can be traced back to building damages and building defects, in result of which the wooden materials become wet and deteriorating fungi and/or insects can settle. On our latitude, the most significant insects that deteriorate dry wood are house longhorn beetle (*Hylotrupes bajulus*), death watch beetle (*Xestobium rufovillosum* DeGeer) and book-worm (*Coelostethus pertinax* L.). They can be active for years and their large populations threaten the static load-bearing capacity of the building elements and can cause the crumbling of even the complete material of art objects made of wood. We also have to mention the group of broad-nosed bark beetles (*Cossonidae*), and the recently more and more frequently appearing wood deteriorating ants and the imported powderpost beetles (*Lyctidae*) especially the *Lyctus Brunneus* Stephens, which deteriorate the secondarily moistened wooden materials. The degree of the damage made by the insect larvae can be very different in wooden objects and in buildings. The evaluation of the damage caused by insects in the buildings of open-air museums was carried out with the so-called warning light system following the first preliminary observations and the evaluation of monitoring arrangements. The largely damaged buildings that certainly needed treatment were marked with red, yellow marked the medium deteriorated buildings and monitorings to be introduced, and green marked the buildings that had formerly suffered insect deteriorations or were free of damage. Blue was used to mark the buildings in which insect deteriorations could only be demonstrated at certain places in certain elements, yet monitoring was ordered here as well. The following procedures were applied at monitoring. *Collections*: museum keepers, students and colleagues standing before graduation weekly collected

and counted the insects and their enemies. *Paper sealing*: wooden elements that seemed to be attacked by insects were covered with tapestry and the emergence holes were counted every week. *Light-traps*: from April to August, plastic and metal tripods with a bulb of $\lambda = 400\text{nm}$ wave length, two sticking foils, or a local light source with sticking traps placed on the ground. The yearly counting of all the wood deterioration organisms. *Sticking traps*: Sticking foils that can be bought in shops, or cardboards treated with special insect adhesives. Counting of the insects once a week or a month. *Hanging-scaffolds and boxes*: horizontally hanging wooden ladders or boxes. Checking once a week, periodical counting and grouping by sex. Comparison with paper seals. *Traps with pheromone and extract materials*: application of commercial pheromones at book-worms and extract from wood deteriorated with fungi at death watch beetle on the first occasion. Regular counting once a week or a month. Evaluation of the wood dust with macroscopic observation. Monitoring helped to determine the centres of the infected areas, the times of emergence, the routes of expansion of the marked insects, the yearly periodical changes of predator and prey, and that the females of the death watch beetles emerge sooner than the males. We could demonstrate the enticing effect of light sources, the use of emergence holes by various individuals in and out of season and we could assess the paces of emergence rates. Monitorings revealed the superficially executed handicraft, and the posterior monitorings showed the success of treatments. Several of the results founded the purposeful application of the treatment methods and/or the setting up of traps with pheromone and extract materials, and experiments with biological enemies. The focuses of the introduced measures were shifted to hot air treatment at a controlled moisture content and microwave heat treatments applied on complete buildings or on certain parts of buildings. They are tested with the help of industrial partners and perfected regarding the determination of the minimal temperature, energy consumption and the protection of the environment. Since 1999, we have followed the successes of other treatment methods like gassing with carbon dioxide, methyl-bromide and sulphuric-difluoride and the use of heat treatment chambers in the case of movable objects. At the same time, we continue the checking of the results of the treatment of test logs containing the various physiological stages of the main wood pests, the house longhorn beetle, the death watch beetle, the book-worm and the powderpost beetle with various disinfecting methods using various measuring instruments. The test logs are prepared proportionate with the architectural structures or the pieces of furniture, they are treated and evaluated from the respect of the death of the test animals. The conclusions drawn from the observations called attention various defects like insufficient treatment parameters, weak points of buildings, insufficient heat distribution, differences in solidity etc. and they supported the necessity of applying differentiated parameters depending on the type of the insects and

their physiological stages. The experiments supported the necessity of keeping the norm, which specified a treatment temperature of 55°C for at least 1 hour.

Dr. Uwe Noldt
Biologist
Bundesforschungsanstalt für Holzwirtschaft
Institut für Holzbiologie und Holzschutz
Hamburg

István DEMETER – Zoltán MIKLÓS **Restoration of a Székely gate from the beginning of the 19th century**

The stereotypes repeated about certain historical regions or population groups can become so generally accepted that they are passed from one generation to the next as facts alienated from the truth lying behind them. Nostalgia felt to the mythical past has been one of the specific traits of the modern aspect of origin like the theory of the Hun origin of the Székely and the idea of the double Conquest independent of the historic realities. Similarly, the idea that the so-called Székely gates came from the east (China) still has supporters. Travellers of the past centuries and later ethnographic descriptions reported about the large, finely ornamented gates and often even their origin was suggested. The recent paper does not intend to go into details regarding the problem of origin. Our topic is the documentation of the restored object, the determination of the type and the description of the condition and the process of the treatment.

The gate marked with the date 1816, which stands at the entrance to the ethnographic exhibition of the Haáz Rezső Museum in Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) titled “Flowers of Székely Land”, was originally the entrance to the land of the Vajda family in Farcád village. The land allotment has changed so significantly since its erection that its function had already ceased when the museum bought it. The gate belongs among the Urvarhelyszék gates of the old type with carved posts. A professional “gate carver” of the region must have prepared it. The basic raw material was oak. The originally pine tile roof was replaced with a tin roof some time before its collection. Three posts (gate feet) supported the gate enclosing the foot gate and the large gate. The terminal of the gradually thinning convex body of the post was decorated with an engraved tulip pattern and a motive of tulips, leaves and tendrils ornamented the lower flat element of flowery outlines of the head. Two spiral motives compose the middle section, while the post ornament tapers in the shape of a five-lobed palmette. A horizontal beam projecting on both sides connects the posts. It was widened with decoratively cut lines from the posts upwards providing a broader support to the dovecot and the roof. A carving of leaves and tendrils projects from the horizontal beam in the middle of the arch of the cart gate. The quadrangular

gate panel above the foot-gate is the most ornamented element. The coat-of-arms of Transylvania in a round shield occupies the central field. Its interesting feature is that the master depicted the double-eagle in it. The carving of the Austrian double-eagle is not a unique case in itself, but there are no analogues of a similar composition of the coat-of-arms of Transylvania. Tendrils with leaves and vines run into a tulip motive on both sides of the panel and above the shield. The year 1816 is marked at the bottom of the panel. One of the heads of the double-eagle is cut off. In the second half of the 20th century, the authorities compelled the owners to carve off the ornaments of the gates decorated with coats-of-arms, then they had to be boarded up or the complete panel had to be removed. This gate is less maimed, so it seems more probable that one of the heads of the eagle was cut off after 1848 or in the year of the Compromise of 1867 to protest against the Austrian absolutism.

The parts of the posts dug into the earth usually rotted after 50 years, so, just like in our case, they were strengthened a few times. The bore-holes in the posts indicate that the wings of the gate, which had disappeared by the time of the collection, were several times replaced. In consequence of the strengthening of the gate posts, the three parts of the carved posts (foot, body and head) remained only at the lateral post of the large gate. The gate suffered the gravest damage after it had lost its function and the periodical renovations ceased so that both physical and biological deteriorating factors left their traces in the wooden construction. The hammered lock bolts holding the strengthening elements of the feet were covered with rust. A joint was missing from the right side of the foot gate. The triangles enclosed by the joints of the large gate, the so-called small windows, fell out on both sides. The binding of the joints got weakened and the pegs rotted. The dovecot made of pine boards was rotten beyond rescue. The gate posts were poorly preserved and rotten, and a bird nest, an anthill, fungus infection and deterioration by insects could be observed in the horizontal beam. The gate was taken apart and disinfected for 72 hours in Phostoxin. After airing, it was mechanically cleaned. The dirt settled on the surfaces of the wooden elements was removed with brushes and a vacuum-cleaner. The weakened wood was stabilised with epoxy resin (Araldit BY 158, Härter HY 2996, + toluol). According to the measurements, it was successful to a depth of 8 cm except the upper part of the horizontal beam, which had to be completed in the total length because of the progressive rotting. The gate represents a significant museum value even without completions, so only the larger missing elements were replaced, while the cracked and broken parts of the ornaments were only conserved. The joint of the right side of the foot gate was replaced according to the pattern of the facing element, following the lines of the jointing. At the large gate, a few parts of the small window were replaced. The new elements were not carved since the missing elements of the two joints came from

different parts. The completions were prepared from the material of a roofed oak bridge built in 1830, which was later pulled down. Thus we could get the colour of the gate without staining and retouching. The hammered iron elements were treated with RO 55 rust remover and passivating agent and rifle grease. We did not reconstruct the rotten dovecot since together with it, it would have been impossible to take the Székely gate into the exhibition room. To the period when the gate is exhibited in the exhibition "Flowers of Székely Land", the Székely gate was reconstructed without the dovecot with two rows of pine tiles from Székelyvárság placed directly on top of the horizontal beam. We did not reconstruct the original red painting of the posts and the horizontal beam, of which only traces have been preserved, since the actual condition of the surfaces did not afford it. During reassembling, the original pegs, screws and hammered iron nails were used and the missing ones were replaced.

With the restoration of the Székely gate, the third oldest gate of the region could be exhibited within museum circumstances beside the 14 gates of the gate exhibition of the museum in Szejkézfürdő. According to our agreement, the former owner got a new foot gate without wings prepared by a restorer specialist after the pattern chosen by the former owner. On the occasion of the last collecting tour we found that it had not been raised during the past seven years, it was kept in a barn without function.

Emil Ráduly ethnographer museologist, Petronella Kovács and András Morgós restorers our colleagues from Hungary contributed to our work.

István Demeter
Restorer
Haáz Rezső Museum
Odorheiu Secuiesc

Zoltán Miklós
Ethnographer-museologist
Haáz Rezső Museum
Odorheiu Secuiesc

András EMŐDI

Book and library rehabilitation in the Roman Catholic Diocese of Nagyvárad

In Nagyvárad (Oradea), it was the Catholic Church that owned libraries that were eminent on a national level regarding both the quantity and the contents. A significant library collection was accumulated by monastic orders and the secular clergy since the Middle Ages. During the time of the Turkish occupation and the Reformation, the bishopric and the chapter survived only in name until the Catholic restoration one and a half century later. Protestant princes transported a part of the book collections to the princely centre, while the rest got into the Jesuit monasteries of Kolozsvár (Cluj-Napoca) and Gyulaféhérvár

(Alba Iulia). A large part of the collections got dispersed and perished. The bishopric and its chapter, the seminary and the Jesuit monastery, which settled back at the turn of the 17th and 18th centuries, once again became the centres of book collection. Imre Csáky and the subsequent bishops founded the bases of an episcopal library of a baroque mentality and a modest stock. Ádám Patachich developed a representative library of an imposing collection of 8.000 volumes in the library hall of the episcopal palace. However, he took it with him when he was nominated to the post of the archbishop of Kalocsa. The libraries rapidly grew from the 18th century: the bishopric had nearly 40 thousand, the capitular and the diocesan seminary each 15 thousand volumes, while thousands of volumes could be found in the libraries of the Premonstratensian Secondary School and the Capuchin Order.

In 1948, the bishopric was forced to leave the episcopal palace in a single day. The majority of the stock of the episcopal library and the library of the seminary that had been moved there perished, the books were stolen and the Greek political refugees housed in the building used them as fuel. The smaller portion was transported to the cellar of the county library, where they were significantly deteriorated in the moist environment. A fragment of the collection was rescued to the gallery of the cathedral in 1948. In 1962, the authorities confiscated the more valuable books from the book collection the seminary preserved in the home chapel of the episcopal palace controlled by the state and the Church, while the Church had the remaining books transported to the cathedral and added them to the rescued episcopal books. The books of the chapter kept in the upstairs libraries above the chapel escaped the attention of the authorities and survived the post-war period. The remains of the Premonstratensian Secondary School were nationalised and only 2–3000 books survived until the reactivation of the Order. The library of the Capuchin Order, at the same time, survived the decades of communism practically without loss. Thus by the beginning of the 60's, the remains of the book episcopal, the capitular and the seminary collections had been transported into the building of the cathedral, where their perishing continued due to inappropriate handling. Later, the book collection was stuffed into the rooms of the nationalised capitular archives, where it waited for a better fate in a bulk. Another severe loss was when 11 incunabula and 98 antiquities were moved to the National Library of Bucuresti during a forced registering between 1978 and 1982.

At the start of the rehabilitation of the library in 1988, we had to decide the fate of the book collection of about 25000 volumes, which had suffered the above calamities and was stored in complete disarray. The freshly founded collection got the name Diocesan Monument Library. The Transylvanian Museum Society was asked to accept the duty of professional supervision.

After the removal of the junk, the archival material was put into boxes and placed in closed cases. The separation of the three main groups seemed simple since the volumes of the chapter contained the stamps of the owner, which was not the case regarding the volumes of the bishopric and the seminary, and the identification after the labels on the spines did not bring the expected results. The RMK (Régi Magyar Könyvtár [Old Hungarian Library]: Hungarian prints from before 1711) volumes, the foreign prints from the 15th-17th centuries and the Hungarian and foreign prints from the 18th century. By June 2000, three rooms of the former capitular library in the building of the cathedral were renovated and furnished with 700 running metres of wooden shelves, copies of contemporary ones, with the significant financial support of the Ministry of National Cultural Heritage Protection of Hungary. The volumes of museum values of the three main groups, 6 incunabula, 126 RMK, 266 antiquities and about 800 17th century foreign prints, about 10000 prints from the 18th and the beginning of the 19th centuries were placed in these rooms furnished with security equipments. The six former archives rooms will serve as library stacks and archives after the renovation as well. The once national Catholic schematism collection and the 10000 volumes of books and periodicals, mostly from the 19th century will be kept here.

The collection of the complete parish libraries of parishes that were closed or abandoned and the more valuable volumes from the majority of the parishes including 2 incunabula, 93 RMK, 108 antiquities and about 1000 volumes from before 1800 significantly enriched the collection of the library.

The library is open to scientific research. In 2000, we started taking into inventory the collection parts and joined the national retrospective bibliographical data collection work. We have made the scientific elaboration of the book collection of the former chapter, composed the monograph and the catalogue of the products of the former seminary press of Nagyvárad (Oradea) and started the publication of the old collection of the library according to chronological aspects in co-operation with the National Széchényi Library of Hungary.

There are no urgent tasks regarding the protection of the collection. We could not find traces of active mould or insect activity either in the main body or among the books collected from the parishes. In a longer term, however, the book bindings will need conservation and the many physically damaged volumes have to be conserved.

András Emódi
Oradea

Éva BENEDEK– Emese BÍRÓ – Kisanna BARABÁS
Care of the books and the archival materials collected
from depopulating parishes in the R.C. Saint John the
Baptist rectory in Marosvásárhely

The Ministry of National Cultural Heritage Protection of Hungary has conducted a competition from 2002 to rescue the books and the documents of depopulating parishes and parsonages left without priests in Transylvania. The R.C. church Saint John the Baptist and the Episcopal Office in Marosvásárhely (Târgu Mures) took the responsibility of storing the significant quantity of 16th–20th century material collected from Mezösámsond, Székelyhodos, Marosjára, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Dicsőszentmárton, Ákosfálva, Székelyvécke, Egrestő, Alsójára, Sinfalva, etc. villages in the course of a few years.

Before checking and disinfection, the books and the documents were separately stored on wooden shelves prepared for the purpose in the basement of the new study centre Deus Providebit raised in the yard of the church.

A part of the books were prepared from handmade rag paper and printed with black and coloured pigments of natural bases, while the raw material of the books from the 19th–20th centuries contained groundwood and synthetic pigments were often used in printing. The latter ones are weaker and their colour is slightly yellowish. The bindings of the books are calf, ox cattle-hide of vegetable tanning and pigskin of alum tawing. Synthetic leather and textile bindings were also found in a few cases. The covers boards are generally made of paper, only a few are beech and oak panels.

A part of the archival collection consisted of high-quality paper written in black or dark brown iron-gallic ink. Modern ink was found on lower quality acidic papers of the 19th–20th centuries, and a few items were typed on copying paper.

Most of the books and documents were preserved in a good condition, while a few items were significantly damaged showing traces of active mould on the leaves. The analyses made in the micro-biological laboratory of the Sapientia Transylvanian Hungarian University of Sciences at Csíkszereda (Miercurea Ciuc) demonstrated beds developed from the spores of two mould species: *Aspergillus fumigatus* fresenius and *Aspergillus* sp. This necessitated disinfection. All the books and the documents were placed in plastic bags and crystalline paraformaldehyde was put beside them in small pouches. The chemical was left in the bags for 48–64 hours. The developing formaldehyde destroys bacteria, mould spores and other biological parasites. Then the books and the documents were watched for 24 hours in a metal chest prepared for this purpose. For the sake of a more effective disinfection, 0.5–1% solution of Preventol CMK (para-chlorine chloro-meta-krezol) in ethyl alcohol was applied on the leaves of the books and the documents that had been attacked by active mould. On the bindings, 1–1.5 % solution of Steregenol in ethyl alcohol was also applied. After disinfection,

a part of the archival material was sprayed with the non-watery neutralizing solution Wei T,O® Spray No.12 (magnesium metoxide and methyl-magnesium-carbonate: MMMC). The disinfected leaves were desiccated in the open being covered with medical gauze to protect them from the sunlight.

The leaves of the collection were dusted with brushes then they were open in a fan shape to be aired.

Some of the leather bindings were desiccated and brittle, and on certain bindings the over-sizing of the leather could be observed probably in result of the dissolution of the tanning agent. Several wooden panels were damaged by insects. Many bunches of documents tied up with threads suffered mechanic mechanical injuries, the edges got split and brittle.

The leather bindings that suffered chemical and biological damages were treated and softened with a sort of fat liquor containing surfactant cleaners, materials that replace the lost fat and the moisture content and regenerating agents, which was suggested by the National Széchényi Library (Hungary). Then a conserving paste prepared after the recipe of the National Library of Moscow was applied on the surfaces. White dirt and mould could be observed on certain synthetic leather bindings. Their colour and texture became more pleasant after being wiped with 30% watery solution of glycerine.

The treated books and documents will be stored in closed wooden cabinets with glass doors prepared for this purpose on the choir of the church. The poorly preserved books of folio sizes were wrapped in medical gauze to be stored in a horizontal position. The documents were placed in cardboard folders. We hope that storing in closed cabinets will protect the collection from the eventual fluctuations of the temperature and the moisture in the church. Our suggestion concerning the ideal storage conditions was: 15–20 °C, 44–55% RH and 50 lux. The work is being carried on and the authentic elaboration of the books and the documents has been started.

Éva Benedek
Paper-leather conservator artist
MA
Csíki Székely Museum
Csíkszereda Miercurea Ciuc Vár tér 2.

Emese Bíró
Referent
Cultural Centre of Hargita County,
Miercurea Ciuc Csíkszereda

Kisanna Barabás
Museologist
Archives of the Saint John the Baptist Rectory
Marosvásárhely Târgu
Mureş
Krisztina MÁRTON

Restoration of a Hungarian folk calendar from the 19th century and a prognosticon written in Roman language with Cyrillic letters

Hungarian folk calendar

The calendar is the property of the Teleki-Bolyai Documentation Library in Marosvásárhely (Târgu Mureş,.). It was opened to the public in 1802 owing to Count Sámuel Teleki of Szék the founder of the Bibliotheca Telekiana. The library initially counted 40000 volumes, to which the materials of numerous libraries, aristocratic, school, monastic, teachers' and medical ones were added. The largest of these collections (80000 volumes) was the Bolyai Library, including the two Bolyais' manuscript library of 20000 pages, which had earlier worked as the library of the Calvinist College of Marosvásárhely (Târgu Mureş).. The collection contains numerous incunabula, first editions, products of famous Western European press houses, artistic bindings and books illustrated by outstanding masters. Zsuzsanna Bethlen of Iktár the count's wife's Hungarica collection is especially valuable.

The prognoses of the Hungarian folk calendar apply to the year 1782. The small print was printed in two colours. The text is black, the titles, the symbols and the feasts were written in red. The content mirrors the traditional structure of fold calendars: the list of the symbols, the month divided in two pages, the prognoses about the seasons, health and diseases, about the "Noble Transylvania", the list marking the places and the dates of the markets and finally the chronicle of the Hungarians including the events of the lives of the contemporary aristocratic families. Empty sheets were bound between the pages of the calendar for the owner to make notes on it. The volume is composed of five numbers, which were stitched together at three points.

The analysis of the fibres proved that the calendar was made of hand made rag paper of medium long fibres. The pH value of the leaves was 5.5, while the level of glue content was low. The analyses demonstrated the presence of various fungi.

Disinfection was made in the vapour of formalin. Other restoration schools prefer chemicals less harmful to humans, in Romania, however, formalin is often used partly because of financial considerations and partly due to the lack of relevant researches. After dusting and numbering the leaves with a pencil, the volume was taken apart to leaves and the cleaning was carried on with a rubber. After solubility tests, the leaves were bathed in a watery-alcoholic bath (1:2), then they were washed in a watery-alcoholic bath and re-glued with carboxi-methyl-cellulose. Completions were made with fitting Japanese paper to both sides of the leaves and carboxi-methyl-cellulose was used for gluing. To reconstruct the cover, we searched for analogues in the Téka. Simple cardboard covers were generally glued to the body of the book only at the spine. In our view, functional aspects are more em-

phatic at volumes that are likely to be daily studied as compared to works of art, thus the cover cut from hard cardboard was glued not only to the spine but a flyleaf was also inserted. This is a compromise, but it can be removed any time. Finally the book was bound in a decorative Japanese paper and cotton binding.

Romanian prognosticon

A number of pages, among them the title page are missing from the calendar written in Romanian with Cyrillic letters. At the end, it contains a table of prognoses for more than one hundred years starting with 1816, which implies that the prognosticon was edited in 1815. The illustrations are linked with the depiction of the year, the planets and the symbols of the zodiac. The notes that support or refute the prognoses are interesting from a cultural aspect, since they mirror the approach to the prognoses and the confidence and belief in them.

The book did not suffer biological damage. Acidity, photo-chemical processes and human interventions deteriorated it. The linen binding, the indigo blue flyleaf and the paper stripes with typed texts used for the reinforcement of the centres of the sheets, which covered intact surfaces as well, attest to repairs made by a book binder. These stripes made the paper rigid, which tore along the stripes. The last leaf was bound upside down. The corners were bent back and at a few places larger losses could be observed. A few tears were glued together with postal stamps. The book was often thumbed, as it can be read from the large surfaces preserving greasy handprints. The paper became brittle and rigid in consequence of acidity. The brown discolouration of the leaves suggests production faults: it can come from the composition, the quantity of chemicals left over after treatment, which could accelerate the process of ageing. The high glue content increased the rigidity of the paper. The water traces on the leaves tell that it was once soaked with water.

After dusting and numbering, the book was taken apart to leaves and dissolution test was carried out with the 1:1 watery solution of ethyl alcohol. At the notes made in ink and with ink pencil, the superfluous ink was removed: the solution of ethyl alcohol was applied on the back of the written surface with a wad and the superfluous quantity was absorbed with a blotting paper. So we did not need to fear that the remaining ink would disperse during the washing. The leaves were washed being immersed in warm water containing a neutral detergent. After steeping, the repair stripes were removed. Re-gluing was made with the 0.3–0.4 % watery solution of carboxi-methyl-cellulose. The leaves were dried in the air, then they were put into a press. The leaves were prepared to completion at the tears with fluffing, and the broken edges where there was no writing were removed. The losses were replaced with doubled Japanese paper. The corners were rounded similarly to the original. The tears were strengthened on both sides with Japanese paper. Ernő Krón book binder

helped us at the preparation of the cover and the binding. The book binder is a special personality of Marosvásárhely (Târgu Mureş), who inherited the workshop and the trade after three generations. He practices and passes on his trade in a traditional way and, at the same time, he is interested in the theories and methods of restoration as well. In his workshop, he keeps equipments from the end of the 19th and beginning of the 20th century, and flyleaves and covers, etc. from the same age. In lack of analogues, we used papers, marbled paper cover and a flyleaf of a neutral shape, which offer a moderate and pleasant harmony to the cover.

Both books were placed in acid-free cardboard boxes prepared after the sizes of the books.

Kriszina Márton
Conservator
Teleki-Bolyai Documentation Library
Marosvásárhely
Târgu Mureş

Andrea BERNÁTH **Conservation of an Eskimo child's boots**

The Eskimo pair of boots restored as a thesis work is the property of the International Ethnographic Collection of the Franz Binder Museum operating within the frames of the Complexul Național Muzeal Muzeul ASTRA. The exact date of the production is unknown, but it is certainly more than 100 years old as it was donated to the museum in 1901. The yellowish boots must have been made for an about three-year-old child (regarding European sizes). The thick leather soles are yellowish-orange of a darker shade than the rest of the boots and their surfaces are shiny. The matt yellowish-creamy legs were made of thinner leather. They end in round leather stripes at the top, to which cotton ribbons were attached. They are decorated with white and red horizontal and arched stripes on a grey background. The boots were stitched by hand using a thread made of animal intestines. The microscopic comparative analyses revealed that they were made of reindeer skin. The analysis of the tanning demonstrated that the skin was not tanned. The leathers skins of the boots were not coloured, the discolouration of the sole came from the fat that had been smeared in it. The result of the pH measurement was satisfactory: it gave a value of 5.

The objects had earlier been mechanically and chemically cleaned and the restorer tried to soften them and conserve their shape. The restoration data sheet contained the followings: they were cleaned with a netex brush, moulds were removed with ethyl alcohol, the material was softened with the watery solution of glycerine, alcohol and fungicide, and small sandbags and faience fragments were used to restore the shape.

The small boots were in a strongly dehydrated condition at the beginning of the restoration. The leather was

desiccated, hard and brittle. Dust covered the surfaces. Insects damaged the material causing losses, which extended to about 5–10 % of the leather surface. Where there were many holes, the leather thinned. We found spots indicating the activity of micro-organisms.

One of the boots was torn along the stitching at the toe probably because the thicker sole and the thinner leather of the leg reacted in different ways to moisture and shrinking caused by desiccation could lead to the tearing of the less resistant skin. There were similar tears at the jointing of the upper stripe and the leg as well on both boots, which could be caused by earlier interventions when the shape of the boots was restored without having sufficiently moistened and softened the skin. The straps and loops also became brittle on the sides. No trace of wearing could be detected.

To determine the measurements of the boots, a sketch was made exactly following the cut. Then a scaled copy of the boots was prepared from cardboard, which later helped to keep the shape of the objects.

The purposes of the conservation were the disinfection, the cleaning and the increasing of the moisture content of the boots, the reconstruction of the original shape, the replacement of the losses and securing appropriate storage conditions. After dusting, mould development was stopped with a solution containing 70 % isopropanol and 30 % distilled water, the skin was cleaned and the pencil traces were removed. In effect of the treatment, the skin somewhat softened. To restore the original shape of the boots, the moisture content of the leather had to be stabilised. A perfectly closed exsiccator was used, in which the vapour content was stabilised with various saturated salt solutions. Concentrated potassium-bichromate was placed in a vessel of a slightly smaller diameter than the transparent glass vessel, in which the changes could be checked. The stabilisation of the micro-environment was controlled for a few days with the help of a digital thermo-hygrograph placed into the exsiccator. In the first few days, salt had to be added since the moisture content of the closed space increased to an undesirably high value with the dissolution of the solid matter. Finally, we succeeded in securing a stabile environment of a moisture content of 50 % and a temperature of 18–20 °C. The small boots were placed on a ceramic grate and a cotton wool layer covered with neutral synthetic material was put underneath. This damping humidification method brought only partial results: the skin was no more rigid, but it did not contain enough moisture to afford the restoration of the original shape. Thus, all the deformed elements were moistened across a Sympatex semi-permeable foil membrane. The membrane lets water through the specially prepared surface only in vapour form so over-moistening can be evaded. The boots were wrapped in Sympatex foils, over which a thick paper saturated with water was placed covered with a rubber bandage and finally wrapping foil covered the objects, which hindered the fast desiccation of the paper. The layers were removed after half an hour

so that the condensing vapour could not over-moisten the objects. The moistened skin was fit onto the cardboard model. The model, which was prepared from two parts (boot-last and leg) to a size slightly smaller than the boots, proved to be sufficiently pliable also because of the properties of the cardboard, which made it easier to place them into the boots without causing deformations. The model was isolated from the skin with a self-adhesive polyethylene foil. A polyethylene bag was placed inside, which, to evade overstressing, was gradually filled in with polystyrene balls. Bags filled in with salt were used where a greater pressure was necessary. At a few places the skin was rigid and thicker: here local moistening was used, then the given surface was pressed with the hand. This enabled us to stretch the skin in a controlled and finer manner.

After colour tests, the skin of a roe deer tanned with alum was chosen for the completion of the boots since this appeared to be the most fitting solution from an aesthetic aspect, especially regarding the grain. The new leather was coloured with metal complex leather dyestuff, then it was thinned to the thickness of the object with a skiving knife and a scalpel. After tests with adhesives, the 1:1 mixture of rice starch and Planatol of poly(vinyl-acetate) based watery dispersion adhesive was used on the completions. The patches were fit and glued to the leather from inside. During the complete process of the treatment, the boots were kept in the microclimate developed in the damp chamber without removing the packing used for the restoration of the shape. In result of the above-described interventions, the objects were brought into a stabile condition with respect to the theory of minimal interventions and, at the same time, an aesthetic shape could be reached, which matches the original materials and the age of the object.

A cardboard box lined with Japanese paper was prepared for the storage of the boots, one side of which was perforated to enable regular checking. Mechanical stress should be evaded at moving (hanging, folding, tying knots on the laces etc.). We suggest to exhibit the objects on a soft and chemically neutral surface and to keep the packing inside the boots to preserve the shape.

Andrea Bernáth
Conservator
Astra Museum
Sibiu
Romania

Hédy KISS

Assessment of the condition of the flags preserved in the Székely National Museum

The organic materials of flags are very sensitive to environmental changes, dust and other pollutants, and various biological pests also largely contribute to their deterioration. The storage and exhibition circumstances do not

agree with the regulations of the protection of art objects in many private and public collections. They are often treated according to practices borrowed from everyday customs. This approach has caused the perishing of many textile objects.

The Székely National Museum in Sepsiszentgyörgy (Sfintu Gheorghe) launched a program of the conservation of flags and other textile objects and the effectuation of storage conditions matching the European standards. No recapitulative study has so far been published on the flags of the museum, so in this paper we will also describe the objects and the characteristics of their technology beside the determination of their condition.

Revolutionary flag, inv. no.: 1887. A pure silk flag of a single face made of a single leaf composed of three, red, white and green parts pointed at the free edges. It probably belonged to the town council of Sepsiszentgyörgy (Sfintu Gheorghe) in 1848/49. In the central field, Hungary's coat-of-arms with the crown decorated with beads and sequins can be found composed of red, white and green pure silk and framed with a silvery ribbon. It is enclosed on the two sides by green-leaved olive branches held together at the stems with a red-white-green bow. On both sides of the ribbons, the year "18-48" is embroidered with cord twisted from gold threads. In the red stripe the inscription "S. SZ. GYÖRGY VÁROS" can be read made of the materials of the flag. The Sun and the Moon sewn on the flag and three stars embroidered with silver threads refer to the coat-of-arms of Háromszék. Fringes made of metal threads decorate the free edges of the flag. Only one of the three finial tassels have been preserved: it was made of red, white and green threads.

Sports banner, inv.no: 345/1948. The two-sided banner was made of two backed leaves of diagonal rib weaving. It was a challenge trophy won by the team of the Székely Mikó college in 1905. The edges are trimmed with red, white and green triangles. On the obverse, red and green gems with embroidered frames are arranged at regular intervals in the central field surrounded with ornamental tulip embroidery. The inscription embroidered on a clarinet velvet reads: "A MAGYAR TANULÓK/ORSZÁGOS TORNA VERSENYÉNEK/VÁNDORDÍJA/1901." [Challenge trophy of the national gymnastics competition of Hungarian school-people/1901.] In the right corner Hungary's embroidered red, white and green coat-of-arms with the crown decorated with chiselled gems and spangles. The shield is enclosed by an oil branch with leaves and berries on the right and an oak branch with leaves and acorns on the left. The colours of the embroidery threads are silver, gold, red, green and brown. On the reverse, the inscription „KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL!” is embroidered with gold thread. The tassel was made on a wooden base from two sorts of gold threads. The edges were stitched together with gold threads, while the fringes were made from yellow textile threads.

Sports banner, inv. no.: 345/1948. The two-sided banner was made of two machine rib weave leaves with white

cotton lining. It is a deposit of the Székely Mikó College. The banner is composed of red white and green stripes of identical sizes. The edges are fringed, and each a tassel can be found at the free corners. On the obverse, an interior frame of cornflowers embroidered with gold threads encloses a picture field, in which a round medallion framed with embroidery bears the inscription: „SEPSISZENTGYÖRGYI/ REFORMÁTUS/ SZÉKELY MIKÓ-KOL-LÉGIUM/ 1908”. [Calvinist Székely Mikó College of Sepsiszentgyörgy/1908] Folk motives are embroidered on the right and the left sides of the medallion with white and silver threads. Outside the frame, tulips are embroidered with threads of the same colour as the banner. On the obverse, the symbols of the college can be seen: a shield red at the top and blue at the bottom. In the shield, a Sun embroidered with gold threads can be found in the middle on the left side and a Moon embroidered with silver threads facing it on the right side. A wreath of oak branches embroidered with gold threads can be seen above the shield with the inscription „LEGYEN VILÁGOSSÁG” “fruit lux” in a ribbon under it. The symbol of thee letters “E” can be found in a round frame of ornamental embroidery in the left lower corner. The colours of the embroidery threads are white, silver, gold, green and red.

Military standard, inv. no.: 1888. Two-sided flag of two satin leaves from World War I. It is lined with sleazy cotton. The upper stripe is light blue, the lower one is yellow. The inscription on the obverse is embroidered with red threads: „SEPSISZENTGYÖRGY R.T. VÁROS KÖZÖNSÉGE/1914./A CS.KIR.2. GYALOGEZRED 3-IK PÓTSZÁZADÁNAK”. [The community of Sepsiszentgyörgy R.T. town/1914/to the 3rd reserve company of the 2nd imp. royal infantry] A faded painted inscription can be read under the yellow part: „1914 ÉV” [year 1914]. This suggests that the inscription was first sketched and then embroidered. The reverse is composed of three red, white and green real silk stripes. The fringes on the free edges were made of metal threads, and each a tassel made of two kinds of gold threads prepared on a wooden frame decorate the free corners.

Flag of the masons and carpenters' association, inv. no.: 1885. The single-sided cotton banner of simple weave was made of a single leaf having three forks. It consists of three red, white and green stripes of identical sizes. A metallic cord trims the edges. It was nailed to the pole. In the central field, the small coat-of-arms of Hungary can be seen in the white stripe. Under it, the tools of masons and carpenters can be found enclosed by two green-leaved branches crossed at the stems. Silver ornamental cords and ribbons were used for the shaping of the crown and the coat-of-arms. The shield is composed of stripes made from the tricolour material of the flag. Red, silver and green embroidery threads were also used. The crown is decorated with red, white and green polished stones.

Flag of the tanners' guild, inv. no. 1886. Single-sided pure silk flag made of a lined single leaf composed of red, white and green stripes. It probably came from the time

of the revolution of 1948/49. It has three forks. The gold inscription was made with a pattern: „SZ.GYÖRGYI TÍMÁR CZÉ”. [Tanners' guild of Sz.György] Underneath, the following inscription arches upwards: SZ. MÁRIA ISTEN ANYA MAGYARORSZÁG VÉ”(-DŐJE). [St Mary godly mother Hungary's patron]. The Hungarian crown embroidered on red velvet in the central field is decorated with a silver cord, ribbons, metal inlays and red, white and green glass beads. Fringes of metal threads decorate the free edges and originally probably red white and green nappy textile tassels prepared on wooden knobs sat at the ends of the forks.

Flag of the tailors' guild, inv. no: 1884. The apprentices of the tailors' guild of Sepsiszentgyörgy (Sfintu Gheorghe) used the single sided, three-forked flag made of a single leaf composed of red, white and green stripes as members of the National Guard during the revolution of 1848/49. It was made of plain linen. The forking edges are trimmed with a redoubled red-white and green ribbon. The coat-of-arms of Hungary with the crown can be seen in the central field with an inscription under it stitched with tricolour cords: „A S. SZ. Gyi. N. Szabó Cz. 1848”. The crown and the shield were prepared from patches of the material of the flag completed with thin and thick silver threads and spangles.

We found during the assessment that the majority of the flags were spotted and dirty, the raw materials, apart from the linings, got thinned, and they were poorly preserved, torn, broken and incomplete. The embroidery and the fringes made of metal threads got oxidised. A few items were improperly strengthened with patches. All of them needed imminent restoration. Until then, in order to prevent further deterioration, the storage places were disinfected it was suggested to store them horizontally spread on a flat, neutral surface, protected from dust, strong light and UV light and at steady humidity and temperature: 16–18°C, RH 44–52%. After restoration they should be exhibited for only shorter periods in a horizontal or slightly inclined position in glass showcases and protected from UV light.

Hédy Kiss
Textile artist and restorer
National textile restoration expert
Bánát Museum
Timișoara

Erdélyi Magyar Restaurátorok Továbbképző Konferenciája – 2005. Székelyudvarhely

A résztvevők címlistája

András Tihamér (fa restaurátor)
E-mail: andrastihamer@yahoo.com

Bakayné Perjés Judit (textil restaurátor)
11076 Budapest, Thököly út 10
Telefon: 00-36 (1) 3214980
E-mail: bakay.ko@t-online.hu

Balázs József (restaurátor hallgató)
Telefon: 00-36-30-242-8336
E-mail: jos92@freemail.hu

Balácsi Dénes (emlékház gondnok)
537166 Bisericani
Telefon: 00-40-266-248-312

Bálint Hajnal (kémikus)
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Croitorilor nr. 7/46
Mobil: 00-40-742-299-547

Benedek Éva (papír restaurátor művész)
Muzeul Secuiesc, Miercurea Ciuc
530132 Miercurea Ciuc, Str. Cetății nr. 2
Telefon: 00-40-266-311-727
E-mail: benedek.eva@freemail.hu

Bernáth Andrea (textil restaurátor)
540049 Târgu Mureș
Telefon: 00-40-265-261-732
Mobil: 00-40-740-234-441
E-mail: andreabernathgabriela@yahoo.com

Biró Gábor (festőművész)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375

Biró Rózsa (gyűjteménykezelő)
Muzeul Secuiesc, Sf. Gheorghe
520055 Sf. Gheorghe, str. Kós Károly nr. 10
Telefon: 00-40-267-312-442
E-mail: birozsza@freemail.hu

Bóna István (festőrestaurátor művész)
Magyar Képzőművészeti Egyetem
1062 Budapest, Andrásy út 69-71
Telefon: 00-36-1-342-1738
E-mail: bonaistvan@freemail.hu

Bordașiu Cornelia (egyetemi lektor, festő restaurátor)
Universitatea de Arte George Enescu
700452 Iași, Str. Sărăriei nr. 189
Mobil: 00-40-745-319-653
E-mail: bordasiu@arteiasi.ro

Boroș Doina (kémikus)
Telefon: 00-40-264-448-781
Mobil: 00-40-722-735-268
E-mail: diboros@yahoo.com

Csergő Tibor (múzeumigazgató)
Muzeul Tarisznyás Márton
535500 Gheorgheni, Str. Rákóczi Ferenc nr. 1
Telefon: 00-40-266-365-229
Mobil: 00-40-743-034-747
E-mail: csergota@yahoo.com

Csertő István (gyűjteménykezelő)
6131 Szank, Béke út 13
Mobil: 00-36-30-529-9439

Cobusceanu Roxana (textil restaurátor)
Muzeul Județean Satu Mare
440038 Satu Mare P-ța Vasile Lucaciu nr. 21
Telefon: 00-40-261-763108
E-mail: roxanacobusceanu@yahoo.com

Demeter István (restaurátor)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375
Mobil: 00-40-740-470-759
E-mail: istvande@freemail.hu

Domokos Levente (műtárgyvédelmi asszisztens)
Muzeul Molnár István, Cristuru-Secuiesc
535400 Cristuru-Secuiesc, P-ța. Libertății nr. 45
Telefon: 00-40-266-242-580
E-mail: domokoslev@freemail.hu

Feketics Erika (egyetemista)
Telefon: 00-40-723-007-106
E-mail: feketicserika@hotmail.com

Fodor Mária (fa,bútor restaurátor művész)
1124 Budapest, Fodor u.64
Telefon:00-36-(1)-214-4074
E-mail: bolusz@netquick.hu

Franta Dezső (restaurátor művész)
1056 Budapest, Szerb utca 15
Mobil: 00-36-30-258-9869

Guttman Márta (kémikus)
CNM Astra, Sibiu
550182 Sibiu, P-ța Mică nr.11
Telefon: 00-40-269-218-195
E-mail: marta.guttman@muzeulastra.ro

Geréb Ibolya (technikus)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375
Mobil: 00-40-743-765-994

Gergely András (történelem tanár)
530172 Miercurea Ciuc, B-ul Frăției nr.15A/5
Telefon: 00-40-266-311-353
Mobil: 00-40-742-169-113

Gyarmati Zsolt (múzeumigazgató)
Muzeul Secuiesc, Miercurea Ciuc
530132 Miercurea Ciuc, Str. Cetății nr. 2
Telefon: 00-40-266-311-727
Mobil: 00-40-744-305-758
E-mail: gyarmatizs@yahoo.com

György László (mérnök)
Telefon: 00-40-745-181-992
E-mail: latox@deratizare.ro

Haszmann Gabriella (gyűjteménykezelő)
Muzeul Haszmann Pál,Cernat
527070 Cernat, str. Muzeului nr.330
Telefon: 00-40.267-367-566
E-mail: hgabici@yahoo.com

Horváth Iringó
540529 Târgu Mureș, 1 Decembrie 1918 nr.199/23
Mobil: 00-40-722-540-693
E-mail: komenymag@gmail.com

Hutai Gábor (restaurátor)
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
1370 Budapest, Pf. 364
Telefon: 00-36 (1) 3382122/468

Janitsek András (festőművész, fémrestaurátor)
400049 Cluj Napoca, Str. Lalelelor nr. 11
Telefon: 00-40-264-532-805

Karácsonyi Ferenc (restaurátor)
Târgu Mureș, P-ța Trandafirilor nr. 11
Telefon: 00-40-265-250-169

Károlyi Zita (kerámia restaurátor)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375
Mobil: 00-40-722-633-976
E-mail: zita57@freemail.hu

Kinda István (néprajzos-muzeológus)
Telefon: 00-40-745-953-570
E-mail: kindai@freemail.hu

Kiss Hédy (restaurátor)
Muzeul Banatului
300561 Timișoara, str.Ofcea nr.5
Telefon: 00-40-256-202-394
Mobil: 00-40-720-311-758

Kiss Lóránd (falkép restaurátor)
Mobil: 00-40-744-478-044
E-mail: kisslori@zappmobile.ro

Kolumbán József (mérnök)
Exa Trade Srl., Odorheiu Secuiesc
4150 Odorheiu Secuiesc, Str. Cetății nr. 9
Telefon: 00-40-266-218-080

Kovács Petronella (fa- bútorrestaurátor művész)
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
1450 Budapest Pf. 124
Telefon: 00-36 (1)-2101-330
Mobil: 00-36-30-607-42-24
E-mail: petronella@axelero.hu
petronellakov@hotmail.com

Kovács Piroska (nyugdíjas tanár, emlékház gondnok)
537026 Satu Mare, Str. Principală nr. 73
Telefon: 00-40-266-245-008

Laakkonen Taru (egyetemista)
Telefon: 00-358-4074-61412
E-mail: taru.laakkonen@phnet.fi

- László Károly (kerámikus)
525400 Târgu Secuiesc, str.Curtea nr.52
Telefon: 00-40-267-362-234
Mobil: 00-40-745-300-346
- László Magdolna (gyűjteménykezelő)
Muzeul Secuiesc, Miercurea Ciuc
530110 Miercurea Ciuc, Str. Cetății nr. 2
Telefon: 00-40-266-311-727
E-mail: laszlomagdi@freemail.hu
- Lukács Mária (kerámia restaurátor)
535500 Gheorgheni, Str. Rákozci Ferenc nr. 1
Telefon: 00-40-266-354-220
- Magyari Éva (gyűjteménykezelő)
Muzeul Secuiesc, Miercurea Ciuc
530110 Miercurea Ciuc, Str. Cetății nr. 2
Telefon: 00-40-266-311-727
- Mara Zsuzsanna (művészettörténész)
530100 Miercurea Ciuc, P-ța Libertății nr.10/c/35
Mobil: 00-40-745-630-083
E-mail: zsuzsamara@yahoo.com
- Márton Krisztina (papír restaurátor)
Teleki Téka, Târgu Mureș
Telefon: 00-40-265-261-857
Mobil: 00-40-721-409-892
E-mail: janosikriszta@yahoo.com
- Márton Levente (gyűjteménykezelő)
545500 Sovata, Str. Principală nr. 134
- Mihály Ferenc (fa- bútorestaurátor művész)
545500 Sovata, str. Liniștei nr. 26
Mobil: 00-40-725-850-102
E-mail: fmihaly@digicom.ro
- Miklós Zoltán (néprajzos-múzeológus)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375
Mobil: 00-40-740-812-446
- Dr. Morgós András (vegyész, fa- bútorestaurátor művész)
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
1370 Budapest, Pf. 364
Telefon: 00-36 (1) 3382122/468
Mobil: 00-36-20-968-7308
E-mail: morgos@hnm.hu
- Nagy István (fémrestaurátor)
Muzeul Secuiesc, Miercurea Ciuc
530132 Miercurea Ciuc, Str. Cetății nr.2
Telefon: 00-40-266-311-727
- Nagy Gyöngyvér (fotós)
Muzeul Secuiesc, Miercurea Ciuc
530132 Miercurea Ciuc, Str. Cetății nr.2
Telefon: 00-40-266-311-727
- Nemes Kovács Ernő (faszobor restaurátor művész)
Telefon: 00-40-265-246-359
E-mail: nke@rdslink.ro
- Dr. Noldt, Uwe (biológus)
Telefon: 00-49-73962-433
E-mail: unoldt@holz.uni-hamburg.de
- Oláh Rozália (textil restaurátor)
Târgu Mureș, P-ța Trandafirilor nr. 11
Telefon: 00-40-265-250-169
- Orosz Zoltán (gyűjteménykezelő)
Muzeul Breslelor Târgu Secuiesc
525400 Târgu Secuiesc, str.Curtea nr.10
Telefon: 00-40-267-361-748
E-mail: ozoli2003@yahoo.com
- Pál Péter (falképrestaurátor)
Mobil: 00-40-788-353-015
E-mail: palpeter@zappmobile.ro
- Puskás Éva (restaurátor)
Telefon: 00-40-261-732421
E-mail: puskas58@freemail.hu
- Róth András Lajos (könyvtáros, muzeológus)
Biblioteca Documentară, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Cp. 21
Telefon: 00-40-266-213-246
E-mail: tudkvt_1670@yahoo.co.uk
- Sándor Lehel (gyűjteménykezelő)
535500 Gheorgheni, Str. Rákóczi Ferenc nr. 1
Telefon: 00-40-266-365-229
E-mail: sandorlcs@freemail.hu
- Sófalvi András (régész-múzeológus)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375
Mobil: 00-40-742-588-712
- Sulyok László (restaurátor)
Telefon: 00-40-261-732421
E-mail: sulyok46@yahoo.com
- Szász Erzsébet (egyetemista)
CNM Astra Sibiu
550182 Sibiu, P-ța Mică nr.11
Mobil: 00-40-744-387-419

Szentkirályi Miklós (festőrestaurátor művész)
Magyar Szépművészeti Múzeum
1146 Budapest, Dózsa György út 41
Telefon: 00-36-1-429-759

Váli Zsuzsanna (egyetemista)
Târgu Mureş, Republicii nr.33
Telefon: 00-36-30-443-5305
E-mail: valizsuzsa@yahoo.com

T. Bruder Katalin (régészeti és iparművészeti restaurátor)
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
1088 Budapest, Múzeum krt. 14-16
Telefon: 00-36 (1) 2101-330
E-mail: bruderkatalin@t-online.hu

Vinczeff László (festőrestaurátor)
520055, Sf.Gheorghe, Str. Kós Károly nr. 10
Telefon: 00-40-267-314-367
E-mail: office@gallery.educv.ro

Tódor Előd (egyetemista)
Telefon: 00-40-747-955-153
E-mail: todorelod@yahoo.com
todorusz@freemail.hu

Vinczeff Orsolya (gyűjteménykezelő)
520055, Sf.Gheorghe, Str. Kós Károly nr.10
Telefon: 00-40-267-314-367
E-mail: office@gallery.educv.ro

Vajda Katalin (textil restaurátor)
400530 Cluj Napoca ,
Str.Peana nr.3, bl.R16, sc.4,ap.79
Telefon: 00-40-264-568-107
E-mail: kativajda@yahoo.com

Zepezaner Jenő (múzeumigazgató)
Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc
535600 Odorheiu Secuiesc, Str. Kossuth nr. 29
Telefon: 00-40-266-218-375
E-mail: hrm@udv.topnet .ro

A Haáz Rezső Alapítvány kiadványai

I. Időszaki kiadványok

- Székelység. *A székelyföldet és népét ismertető folyóirat.*
Új folyam. 1990. 1–4, 1991. 1–4 sz.
ISIS. *Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek.* 1. 2001., 2. 2002., 3. 2003. 4. 2004. 5. 2006.

II. Múzeumi füzetek

- Lakatos István: *Székelyföld legrégebb leírása.* Latinból fordította és a bevezetőt írta Jaklovcszki Dénes. 1990. 1–4 sz.
- Hermann Gusztáv, id.: *Művelődéstörténeti séta Székelyudvarhelyen.* 1990. 24 o.
- Albert Dávid: *A székelyudvarhelyi vár.* 1991. 30 o.
- Kordé Zoltán: *A székelykérdés története.* 1991. 58 o.
- Erdély a Históriaban.* [Tanulmányok.] 1992. 198 o.
- Antal G. László [Entz Géza]: *Situația minorităților etnice maghiare în România. [A magyar kisebbség helyzete Romániában.]* 1993. 56 o.
- Gergely András: *Istoria Ungariei. [Magyarország története]* 1993. 174 o.
- Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés 1848-ban kiadott jegyzőkönyve.* Reprint. [1994]. 8 o.
- Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Reprint. 1994. 302 o.
- Haáz Ferenc Rezső: *Udvarhelyi tanulmányok.* Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Zepezcaner Jenő. 1994. 114 o.
- Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út. (Válogatott írások).* Közzéteszi György Béla. 1995. 220 o.
- Pál–Antal Sándor – Szabó Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszéken. (Az udvarhelyszéki szabad székelyek és kismesek 1809. évi engedetlenségi mozgalmá.)* 1995. 46 o.
- Legea privind drepturile minorităților naționale și etnice din Ungaria. [Törvény a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.]* 1996. 68 o.
- Kocsis Károly – Varga E. Árpád: *Fizionomia etnică și confesională a regiunii carpato-balcanice și a Transilvaniei. [A Kárpátok-Balkán régió és Erdély etnikai és felekezeti fizionómiája.]* 1996. 134 o.
- Fekete Árpád – Józsa János – Szőke András – Zepezcaner Jenő: *Szováta 1573–1898.* 1998. 334 o.
- Zepezcaner Jenő: *Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmány és okmánytár az udvarhelyszéki eseményekhez.* 1999. 274 o.
- Orbán Balázs kiadatlan fényképei. I. kiadás Miklósi Sikes Csaba Ajánlásával közzéteszi Zepezcaner Jenő. 2000. 6+13 o.; II. kiadás 2001.
- Miklósi Sikes Csaba: *Erdélyi magyar fényképezés és fotóműtermek. 1839–1919.* 2001. 418 o.

- Pál–Antal Sándor: *Marosszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Okmánytár.* 2001. 508 o.
- Veres Péter: *A Haáz Rezső Múzeum Képtára.* 2001. 73 o.
- Miklósi Sikes Csaba: *Múzeumok, gyűjtemények a Székelyföldön.* 2002. 208.
- Miklósi Sikes Csaba: *Fadrusz János és az erdélyi közterti szobrászat a 19. században.* 2003. 365. o.
- Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből.* 2005. 236 o.
- Pál Antal Sándor – Zepezcaner Jenő: *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok.* 2005. 600. o.
- Demeter István – Miklós Zoltán: *Nyikó menti díszített tetőcserepek.* 2005. 64. o.

III. Székely tájak, emlékek sorozat

- Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely. Műemlékek.* [1994.] 16 o.
Szabó András: *Csikszögöd. Nagy Imre képtár.* [1994.] 16 o.
Veres Péter: *Korond. Kerámia.* [1994.] 16 o.
Zepezcaner Jenő: *Székelyudvarhely. Haáz Rezső Múzeum.* [1994.] 16 o.
Róth András Lajos: *Székelyudvarhely. Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára.* [1996.] 16 o.
Józsa András – Fekete Árpád – Szőke András – Zepezcaner Jenő: *Szováta. Gyógyfürdő.* [1996.] 16 o.

IV. Sorozaton kívül jelent meg

- Péter Attila: *Keresztek Székelyudvarhelyen 1993-ban.* 1994. 168 o.
Balácsi Dénes: *Ne nézze senki csak a maga hasznát... (Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagyhomoród mentén).* 1995. 130 o.
Balla Árpád – Kiss A. Sándor: *Magnézium a biológiában, magnézium a gyermekgyógyászatban.* 1996. 450 o.
Kovács Pirooska: *Orbán Balázs kapui.* 2003. 48. o.

V. Katalógusok, alkalmi kiadványok

- Néprajz a fotóművészetben.* 1997.
László Gyula. 1999.
Székelyföld virágai. 2000.
Az én XX. századom fotókiállítás katalógusa. 2000.
Bíró Gábor: *Festmények.* 2000.
First International Foto Salon. Marosvásárhely – Székelyudvarhely. 2001.
Erdélyi magyar fotóművészek első meghívásos kiállítása. 2002.
Udvarhelyiek kávéznak – Székelyudvarhely. 2003.